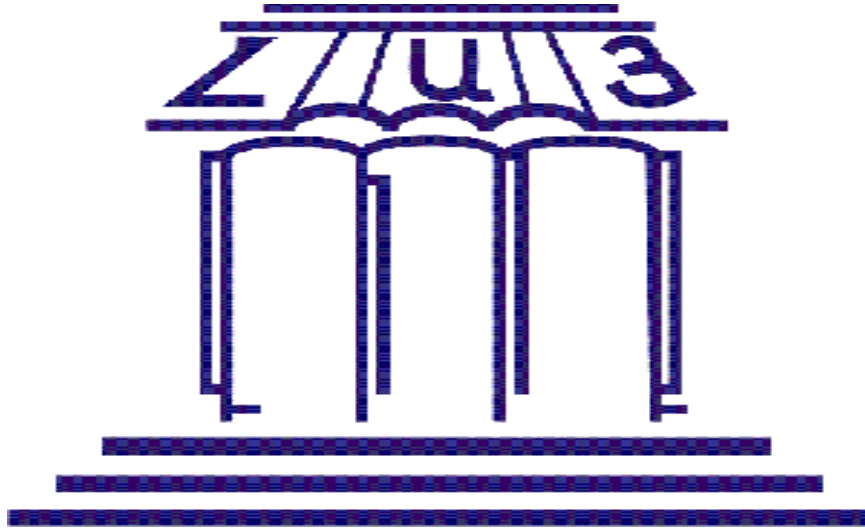

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

91

P-22

31
2-2216

ԿԻՊՐՈՍ ԿՂԶԻ

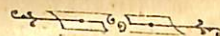
Ա

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏՆՍՈՒԹԻՒՆ

Բ

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Գրեց ԲԱԿՈՒՐԱՆ

ՆԻԿՈՍԻԱ, ԿԻՊՐՈՍ

ՏՊԱՐԱՆ ԱԶԳ. ԿՐԹԱՐԱՆ — ՈՐԲԱՆՈՅԻ
1903

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Կիսորոս կղզին, երբ իր ընդհանուր շահեկանությամբ
 բնակի արտագրաւ յիշատակներով, բանաստեղծական տեսա-
 րաններով և մշտապաշտաւ երկիւնքով՝ Հայերոս համար յատ-
 ւապէս նշանակելի հանգամանքներ կը ներկայացնէ:

Կիսորոսի և Հայկական Կիլիկիոյ առնչութիւններն անց-
 եալի դիպքեր են և միայն պատմութեան բաժին կը մնան այս-
 օր, բայց ներկայ ժամանակի պայմաններն ալ վերահաստա-
 տած են նոր կապեր: Երբ այդ կապերն անտես մնացած չըլի-
 նէին՝ այժմ այս մարդը մեքոնորտին մէջ համախմբուած և
 կազդորոշուած պիտի տեսնէինք գեր մի մասը մեր հագարա-
 շոր եղբայրներուն որոնք հետաշոր աշխարհներ կը ցրոշին
 և դժբաղդութեանց դիմ կը մարտնչին:

Այս գրքոյկը կը մատուցանեմ սիրելի ազգիս ուշադրու-
 րեան, այն յոշտով որ կղզին աշելի որոշապէս պատկերա-
 նայ:

Թերևս բաղդ ունենանք տեսնելու իմացական շոշաւու-
 րութեան նոր փարոս մը այն խարխախին վրայ՝ ուշա ահա յոշա
 կը տեսնեն այս տողերը:

Երկուսիս, 1903, փետրոշար:

4807-2012

ԱՅՈՒՆ ԱՄԵՐԷՅԱՆ,

Պեթրոս Բարսեղյան,
Հարս-ժողով
1931

Ներկայացրեալ

Կ Ի Պ Ր Ո Ս Կ Ղ Ձ Ի

Ա.

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ,

Բնական և Տնտեսական Աշխարհագրություն

Միջերկրական ծովի կղզիներուն մէջ սլաւոնական և տրնտեսական կարևորութեամբ երկրորդն, իսկ ընդարձակութեամբ երրորդն է Կիպրոս, Կիլիկիոյ ցամաքէն զատուած 40 միլոն հեռավորութեամբ և Սուրիայէն՝ 63 միլոն: Կղզիին տարածութիւնն է 3384 քառ. միլոն (9300 քառ. բիւմէդր), երկայնութիւնը 144 միլոն և մեծագոյն լայնքը՝ 60 միլոն (*):

Կիպրոսի ցամաքին վրայ կը բարձրանան երկու առանձին լեռնաշղթաներ:

Քիրենիա — Քարթաւս, թանձրակուռ կրահողէ կաղմուած ալպ շարքը՝ կղզիին հիւսիսային կողմը կ'երկարի հրալայ տափերէն պէս և նեղ դազալժներու կարգ մը կը ներկայացնէ: Այս շղթայի բարձրագոյն կէտերն են՝ Հիւարիոն (3340

(*) Մէկ միլոն հաւասար է 1,61 քիւմէդրի. մէկ մէդր հաւասար է 3,28 ոտքի:

տք), Պիեֆալէնդ (2810 ոտք) և Էլիա (2810 ոտք):

Երկրորդ և բարձրագոյն լեռնաշղթան, Թրոստոս, որ կը գրաւէ կղզիին արեւելեան և հարաւային կեդրոնը՝ կազմուած է հրաբխային ժայռերէ ուր շրջապատուած են երրորդական (tertiaire), ֆրային և կրախառն կաւային հողերով: Այս շրջանային ամենաբարձր կէտերն են Թրոստոս (6590 ոտք), Ատելֆէ (5380 ոտք), Մախերա (4730 ոտք) և Սթալլո Վունի (2300 ոտք): Երկու լեռնաշղթաներն ալ դուրկ են ջրի մեծ շտեմարաններէ և կղզին չունի հոսանք մը՝ զետ կոչուելու արժանի:

Կիպրոսի կլիման կը համեմատուի Փոքր Ասիային, իսկ բուսական և կենդանական ֆիանքը՝ Կիլիկիոյ Ամանոս լեռներուն: Մի կարծիք գոյացած է — ըստ ոմանց անկարելի — թէ մինչև իսկ ջրերու մէկ մասին աղբիւրը Տօրոս լեռներուն ներքինն է: Կղզիին ձմեռը, մանաւանդ զեկտեմբեր և յունուար ամիսներուն մէջ՝ անձրևոտ է, բայց երբ հիւսիսային ծամին չը փչեր՝ առհասարակ մեղմ կ'անցնի:

Դարունը կ'սկսի փետրուարի կէսէն և ամենահաճելի տեսարան մը կ'ընծայէ: Դաշտերը կը դաւարին, ցորենի ծղօտները ծիւրեր կ'արձակեն և վայրի ծաղիկներն ամէն կողմէ առատօրէն կը փթթին: Առաջին անգամ կը տեսնուին քրքուր մի ցեղէն ներկայացուցիչներ, յետոյ՝ մարդաստի տեսակ մը — տափակ տերեւներով ու մանուշակագոյն ծաղիկներով —, գոյնզգոյն հարսնուկներ, և անոնց հետ օգէնը (asphodèle), լօշը (cyclamen), թրաշուշանը (glaiéul), և կերպ կերպ ձուածաղիկներ (orchis). իսկ ջրերու մօտ՝ դափնեւարդն ու ձարխոտը: Մեղք որ շատ չը տեսնուի այս հեշտաբոյր եղանակը. մայիսի սկիզբն արդէն զգալի կը լինի ամառը, և յուլիսին ու օգոստոսին ջերմաշափը կը բարձրանայ մինչև 104° Ֆարէնհայթի (40° Սանդիկրապի):

Չմրան և դարնան տարաւիներէն — որոնց գոյացուցած հեղեղները երբեմն աղէտալի կը լինին — գրեթէ և ոչ մէկ կաթիլը թափիւր զովացնելու ամրան հեղձուցիչ մթնոլորտը և անջրդի հողը: Ողողում կամ երաշտութիւն. ահա ասոնք եղած են Կիպրոսի մեծագոյն սպառնահասները, որոնց զիմադրելու համար՝ քաղաքակրթութիւնն իր ամբողջ ոյժը դեռ չէ թափած այստեղ: Մեծն Կոստանդիանոսի ատեն 36 տարի տեւող երաշտութիւնը՝ Կիպրոսի անկման շրջաններէն մին կը բանայ:

Մի ուրիշ զփթաղութիւն եղած է ջերմախառը, որ թէև չունի վտանգաւոր բնութիւն և ոչ՝ առաջուան չափ ճարակ, բայց երբեմն կայցելէ անզգոյշ նորեկներուն և տեղացիներուն:

Չը նայելով ասոր՝ Կիպրոսի կլիման բաւական բարեփոխուած է թէ՛ առողջապահական սպայաններու և թէ՛ նոր տընկուած ծառերու շնորհիւ: Անգլիական բանակի բժիշկներէն Տեղակալ — Գնդապետ Գրէյի (Lient. — Col. Craig) տարիներ առաջ այսպէս վկայած է իր Տեղեկագրին մէջ:

«Կիպրոս մնացի հինգ տարիէ աւելի, (1878էն սկսած) չորս տարեկաններ անցընելով դաշտերուն մէջ:

«Գրեթէ միշտ խնամքիս ներքին ունէի մանուկներ և կիներ, և անշափահասներու մէջ տեղի չունեցաւ մահուան դէպք մը իսկ, մինչև այն վերջին օրը՝ յօրում կը ճամբորդէի դէպի հայրենիք: Ես ինքս ալ, թէև շարունակ աղային ճախիններու և մացառու ածրերու մէջ աքար, կտցար, բաղ և ուրիշ երէններ որսալու ետեւ ինկած էի՝ ամենեւին չը զիտցայ մինչև իսկ թէ ինչ է տենդային գլխացաւը: Եթէ մաքրութեան հասարակ սպայանները դործադրուին՝ երկրին ջերմերն ալ, որոնց գիւրաւ զիմադրել կարելի է՝ շատ թեթեւ են երբ յարձակին, և կը տեսնուի որ անգամ մը բուժուելէ վերջ նշան չեն թողուր:»

Ընդհ. Կառավարչի 1901ի Տեղեկագիրն ալ կը պարունակէ հետեւեալ տողերը:

«Օղին բարեխառնութիւնը ձմրան մէջ կը լինի 40-60 աստիճանի (Ֆար.) կազդուրիչ ցուրտ մը, մինչ ամառնային արեւու ջերմութիւնը դաշտերու մէջ 100°-ի կը հասնի: Այս տարուան ամենաբարձր աստիճանը 165° եղաւ:

«Կլիման յոյժ լաւ է, և թրօօտոսի լեռնաշղթան ամառնային պատուական բուժարան մը (Sanatorium) կը ներկայացնէ, տան մէջ ջերմութիւնը 70° լինելով:

«Թրօօտոսի բանակատեղը, որ 6000 ոտքի չափ բարձրութեան մը վրայ կը գտնուի՝ Սուտանի պատերազմին մէջ հիւանդացող զօրքերէ ոմանց համար այս նպատակով դորձածուեցաւ և նշանակելի արդիւնք ունեցաւ:

«Տարւոյն հինգ ամսուան մէջ թրօօտոսի զաղաթը ձիւնապատ է, և անոր պայծառ ու մաքուր օդին մէջ կրնայ հաստատուիլ բուժարան մը, որ ձմրան եղանակին՝ կրնայ հաւասարիլ Զուիցերլոյ առողջարար բնակավայրերուն: Իրբև ամառնային այցելարան՝ Թրօօտոս կը ներկայացնէ մի լաւագոյն կլիմայ քան որ և է ուրիշ տեղ մը Միջերկրականի եզերաց վրայ: Չմրան միջոցին՝ ջերմութեան աստիճանը հաճելի և կազդուրիչ է, և ջինջ ու տաքուկ արև կը տիրէ:»

Եիպրոսի հողը հին դարերու մէջ յատուկ համբաւ կը վայելէր իրբև արգաւանդ և ճոխաբոյս: Տեղացիներն իրենց հայրենիքը կը բազմապէս Եգիպտոսի հետ, իսկ օտարները զայն կանուանէին Մաքսարիա, այսինքն «Երանութեան վայր»: Հելլենական շրջանէն յետոյ երկրագործութիւնն ինկաւ: Հռոմէական կայսրութեան ու միջին դարերու տառնա ալ նախկին աստիճանին չը բարձրացաւ: Իսկ մասնաւորապէս վերջին դարերուն՝ յոսի վարչութիւնը, ջրի պակասութեան, մթնոլորտին սաստիկ ջերմութեան և մարախներու յաճախակի յարձակմանց հետ ամբողջացուց գոյնազոյնութեանց շարքը:

Կղզին երբեմն ունեցած է խիտ անտառներ, որոնք տաղձ կը հայթայթէին օտար երկիրներու: Եիպրոս անուն իսկ, ըստ ոմանց, ծագումն կ'առնու յունարէն ֆիլաքսիտո բառէն, որ կը նշանակէ նոճի, կիպարիս: Այսօր՝ դաշտադուրի գաշտերու և խոպան լեռնակողերու տեսքը՝ ախուր տպաւորութիւն կը թողու ուղեւորին վրայ: Պէտք է նկատել, սակայն, թէ Եիպրոս այլևս ամուլ է: Այստեղի սովորական գորշ ճերմակ փոշին ներքև պահուած է մի բուսական հիւսնալի հող, տեղ տեղ 3 մէր խորունկ, որուն նմանը Նեղոսի հովտին մէջ միայն կայ կրսն գիտնականները: Երկրին արդասաւորիչ ոյժը և ցօղին խոնաւութիւնը կը հակաշնոյն աննպաստ պայմաններուն և շատ տեղեր կ'արտադրեն լիառատ հունձք: Կղզին հազիւ երբորդ մասը կը հերկուի այժմ և արտերը ուղարարար 2-3 տարի պարապ կը թողուին: Յանքը կ'սկսի հոկտեմբերին և կը վերջանայ յունուարին: Յունիսի սկիզբները, երբ հունձքերը քաղուած են արդէն՝ չորութիւն կը տիրէ ամեն կողմ. մինչև իսկ Մեսօօրէ, Կղզին արեւելքը տարածուող արգաւանդ և պարարտահող գաշար, սահարայի երեւոյթ կ'ստանայ:

Այն ամեն ուղեւորը պէտք է գիմէ գէտի լեռնային բարձունքները, որոնց վրայ ակնահաճոյ և զովարար հովոյններ չեն պակսիր:

Թրօօտոս, անդլիացիներուն ամառանոցը, ունի զեղածիծաղ պատուական տեսարաններ որոնք Եւրոպացի այցելուներէ ոմանց յիշեցուցած են Հելլետիս: Շոճի, կաղնի, դգիփի, ուռի, սօսափուշ, այծտերև—ասոնք աւելի կամ նուազ առատութեամբ կ'աճին այդ գիցարանական Ռիմպոսի կողերուն և հովիտներուն վրայ: Թրօօտոսի հարաւային դարձարները ծածկուած են այլիներով, որոնց խաղողէն կը շինուին Գուստաւարիան և ուրիշ գինիները:

Ոչ նուազ հաճելի է հիւսիսային լեռնաշղթան ալ: Այն-
տեղ շոճիներու, հերձիւններու և կընէդէնիներու ցանցառ ան-
տառակներէն վար՝ լեռանց ստորին կողերուն վրայ զիջուած
ճոխահիւթ խաւերը նշանաւոր են այլ և այլ բոյսերով: Այլ
փոքր գաւառը, Գիրեւիա, հարաւի տաք հովիտուն ղէմ՝ լեռնե-
րով պատսպարուած և Էլիէիկեան ծովին զեփուռով զովացած՝
բնական առաւելութիւններ կը վայելէ: Եղջերենիներու և ձի-
թենիներու տառերախիտ սուբակներուն ներքեւ, և հանդիպա-
կաց ծովային ու ցամաքային հեռանկարին առջեւ՝ հիացած
են Եւրոպացի աշխարհագիրներ, որոնց մէկին կարծիքով,
Քիրենիայի և Լաբայիտի գաղտաւայրը՝ Նափուրէն և Վոսիորէն
եւք Միջերկրականի տեսարաններուն ամենէն գեղեցիկն է:
Լաբայիտ այն վայրն է որ Լուսինեան թագաւորներուն օ-
րով կը կոչուէր Պէլլա Բաեդ — գեղեցիկ աշխարհ:

Համեմատապէս աւելի անմշակ, բայց ոչ պակաս բեղմնա-
ւոր է Գարբասի լեռնուտը որ երկարածիկ կ'ուղղուի դէպի Հա-
յոց ծոցը: Գիհի և հերձիւն անտառակներ և խիտ թուփեր կ'ա-
ճին այլ հեռաւոր և եխաւայրենի անկիւններուն մէջ:

Երկար պիտի լինէր թուել Կիպրոսի բոլոր բերքերը. գլխա-
ւորներն են ցորեն, գարի, բամպակ, եղջիւր, ձիթապտուղ, չա-
միչ, շուշմայ: Ամեն տեսակ մրգեղէն, բանջարեղէն և ծաղիկ
կ'աճին այստեղ: Անտառաբերը կ'ստացուին բաւական քա-
նակութեամբ, — սօսիէն, բեւեկիւնիէն, մաղտաքէէն, լատանո-
նէն, աղտորէն, ալուէէն և հինայէն:

Կենդանիներու մէջ նշանակելի են ջորիները, խոշոր էջերը
և մանր ձիերը. 'նոյնպէս՝ թրօստոսի մէջ թափառող վայրի
խոյներն ու ցուլերը: Մեծ թիւ կը կազմեն արջառները, այ-
ծերը և խոզերը: Նախիրներուն և հօտերուն արօտաւայրե-
րը մասնաւոր սահմաններու մէջ որոշուած են: Ծանր տու-
ղանք կը պահանջուի այն անբան կովէն կամ ոչխարէն—

այսինքն անոր բանական տիրոջմէն— որ կը յանդգնի ձա-
րակիլ մի պարտէղի կամ ածուի մէջ: Իսկ վայ այն այծին
որ կ'արհամարհէ կարգապահութեան օրէնքը և կը խոյանայ
դէպի օտար սահման: Անտառապահն ալ, կալուածատէրն ալ
արասնեալ են բռնելու ըմբոսար և անոր որկրամուրութիւնը
տուժել տալու իր տիրոջ:

Կիպրոս չունի գիշառիչ գաղաններ և ոչ փոքրամարմին
ստնաւորներ:

Ծանօթ թռչուններու, սողուններու և միջատներու մա-
սին ետ չը մնար զրացի ցամաքներէն: Իսկ մարախը, այլ
հինաւորց թշնամին, անհամար բազմութեամբ պիտի վրա-
տար եթէ իրեն դէմ պատնէշներ չը բարձրացնէին:

Հանքային հարստութիւններէն՝ կղզին ունի պղինձ և եր-
կաթ, բայց ատենց շահագործումը որ երկրին վաղեմի փառ-
թամութեան զլիաւոր պատճառ կը համարուի՝ զաղրած է հի-
մայ: Միջին դարուց ատեն նշանաւոր էր արջասպը (cou-
perose — զաճը գրպորս): Մի քանի տեսակ քարահանքեր
կան. մարմարիտն ո՛չ: Լճակներէն հանուած աղը, որմէ տա-
րին 150,000 ոսկի արժէքով սպառում կը լինէր թուրքիոյ
մէջ՝ հիմայ ամենապոյզն հասոյթ կ'արտադրէ, որովհետեւ Բ.
Դուռն ալ իրաւունքն իրեն վերապահուած կը նկատէ:

Պէտք է յիշել սպունդի արտադրութիւնն ալ, որ կարեւոր
հասոյթ կը թողու:

Արհեստական ճարտարութիւն պէտք չէ փնտռել հոս: Ե-
ղած է Ժամանակ որ Կիպրացի վարպետներ համբաւ հա-
նած են: Անոնք շինած են Ոգամեմնոնի համար պղնձէ
զրահ, Դելփիսի տաճարին համար խնկակալ և ոսկերչական
զարդարանքներ ու սպասներ: Այս տեղէն արտադրուած
են բրդէ ու բամպակէ ընտիր կերպասներ և երփներանգ ու ոս-
կէթէ հիւսուածներ: Այս տեղ քանդակուած են մեծարժէք

արձաններ և ճարտարապետական գործեր: Բայց անոնք այլ եւս հին պատմութեան կը վերաբերին: Այսօրուան արհեստներն առհասարակ նախնական վիճակ ունին և արհեստաւորները հնարամտութենէ և ձեռներեցութենէ զուրկ մարդիկ լինելով իրենց աւանդական հին մեթոտէն ունէ շեղում կամ փոփոխութիւն կը մերժեն յաճախ:

Այս ամենուն հետ մէկտեղ, չը մոռնամ որ Չիպակոյի ցուցահանդէսին մէջ մրցանակի արժանացած են մետաքսէ բանուածքները և բրդէ կերպաններ, զորս Կիպրոսէն ղրկած էր Լէտի Սէնտրլ, նախորդ ընդհանուր կառավարչին կիներ:

Եթէ գիտութիւն և զրամագլուխ միանան՝ Կիպրոսի մէջ չեն պակսիր շահաբեր արհեստներ, որոնց համար երկիրն իսկ պատրաստ ունի շատ նպաստաւոր նախնական նիւթեր: Յիշեմ մասնաւորապէս բամպակի, դինիի, խեցեղէն անօթներու, բանուած կաշիի և մետաքսի գործերը:

Քաղաքական Աշխարհագրութիւն

Կիպրոս կղզին 1878 ին անցաւ անգլիական կառավարութեան: Վարչական այս փոփոխման պատճառներն ու անոր յաւակից պայմանադրին Հայերու բաղդին վրայ ունեցած հետեւանքը քաջայայտ են: Բայց և այնպէս կը յուսամ թէ աւելորդ չը համարուիր այստեղ ներկայացնել այդ պայմանադրին բառական թարգմանութիւնը:

«Յօդուած Ա.— Եթէ Պաթում, Արտահան, Կարս կամ ասոնց սրեւ մին Ռուսիոյ ձեռքը մնայ, կամ եթէ ապագայ սրեւ տան Ռուսիոյ կողմէ փորձ լինի գրաւել որեւէ մի մաս այն ասիական գաւառներէն՝ որոնք խաղաղութեան վերջնական դաշնադրին համեմատ Ն. Կ. Վ. Սուլթանին սեփական կը մնան, այն տան Անգլիա պարտականութիւն կ'ստանան միանալ Ն. Կ. Վ. Սուլթանին հետ և զանոնք պաշտպանել զէնքի զօրութեամբ:

«Ասոր փոխաբէն, Ն. Կ. Վ. Սուլթանը Անգլիային կը խոստանայ կատարել այն բարենորոգումները՝ որոնք անհրաժեշտ են Բ. Դրան այդ երկիրներուն մէջ ունեցած քրիստոնեայ և այլ հսկանակաց կառավարման և պաշտպանման համար: Այս բարենորոգումներու մասին վերջէն համաձայնութիւն պիտի կայանայ այս երկու տէրութեանց միջև: Եւ որպէս զի Անգլիա իր խոստումը կատարելու համար կարենայ հարկ եղած նախապատրաստութիւնն ընել՝ Ն. Կ. Վ. Սուլթանը կը յօժարի նաև Կիպրոս կղզին նշանակելու որ Անգլիոյ ձեռքով գրաւուի և կառավարուի:

«Յօդուած Բ.— Այս պայմանագիր պիտի վաւերացուի և անոր վաւերացեալ օրինակները պիտի փոխանակուին մէկ

ամսոյ միջոցին և եթէ հնար է՝ աւելի շուտ:

«Ի վկայութիւն որոյ՝ երկու կողմերու լիազօր պատուիրակները զայն կ'ստորագրեն և իրենց պաշտօնական կնքով կը զրոշման:

Տուեալ ի Կ. Պոլիս. 4 յունիս 1878:

ՍԱՅԱԿԵԹ.

Ա. Հ. ԼԵՅՐՏ.

Յետոյ երկու կողմէ ալ ընդունուեցաւ «որ Անգլիա Բ. Դրան վճարէ կղզիին հիմնական ծախքէն աւելցած հասոյթը: Աւելցած հասոյթին քանակութիւնը պիտի հաշուուի և որոշուի վերջին հինգ տարիներու միջին գումարին համեմատ:»

Նոյնպէս ընդունուեցաւ որ «եթէ Ռուսիա Թուրքիային վերադարձնէ Կարսը և Հայաստանի այն մասերը զորս զբաւեց վերջին պատերազմին ատեն՝ Անգլիացիք ալ Կիպրոս կղզին գուրս ելլեն և 1878 յունիս 4ի պայմանադիրը ջնջուի:»

Ուրեմն այս յօդուածներու տրամադրութեամբ՝ Կիպրոսի անգլիական գրաւումն առժամանակեայ բան մը կ'ենթադրուի և գուցէ ատոր համար է որ անգլիացի զբաւաւորներ կարեւորութիւն չեն ընծայեր այս կղզիին, թէ և անգլ. կառավարութեան կողմէ քանիցս վստահացուցիչ յայտարարութիւններ եղած են:

Անգլիացիք Կիպրոսի վարչական կազմակերպութեան մէջ արմատական փոփոխութիւն չեն կատարած: Ընդհանուր Կառավարիչը կը կոչուի Բարձր Պատուիրակ և Առաջին Հրամանատար (High Commissioner and Commander in chief), զոր տաճկերէն բացատրութեամբ Թարգմանած են վայի վէ Սիրտար:

Սակայն ոստիկանական և դատական շրջանակներու մէջ մուտ գտած բարեփոխութիւնն զգալի է: Մի Օրէնսդիր Ժողով,

անգլիացի 6 բարձրագոյն պաշտօնեաներէ և քուէարկութեամբ ընտրուած 9 յոյն և մահմետական անդամներէ բաղկացած, տարին մի քանի շաբաթ շարունակական նիստ կ'ընէ և երկրին համար օգտակար նորանոր օրէնքներ կը զծէ:

Այս Ժողովին կը նախագահէ Բարձր Պատուիրակը:

Կղզիին մէջ կը մնան 80 անգլիացի զինուորներ միայն, որոնք ձմեռը կը բնակին 'ի Լիմասոլ, և ամառը՝ Թրոսոսոփ բարձանց վրայ: Ոստիկան-զինուորները տեղացի են և կ'ընտրուին ամէն ազգէ, թէ և ասոնց մէջ Թուրքերն աւելի են թուով և աւելի ընդունակութիւն կը ցուցնեն: Ոստիկան-զինուորները շատ մաքուր կը հագուին և յատուկ համազգեստ մը կը կրեն, զուինին Յետով: Ասոնք պաշտօնապէս Զապրիէ անունով կը յորջորջուին:

Կիպրոսի դատարաններուն մէջ տիրող Օրէնքը Օսմանեան Տիւսրուշին է, բայց տեղական պէտքերուն համեմատ յաւելուածական օրէնքներ և փոփոխութիւններ ալ կան:

Կիպրոսի Բարձրագոյն դատարանը (Supreme Court) կը բաղկանայ երկու անգլիացի դատաւորներէ (Chief Justice և Puisne Judge) որոնք եղեանական և քաղաքային դատերու վերաքննութեամբ միայն կ'ըրադին. մինչ Նաւային դատերուն մէջ թէ՛ նախաքննիչ և թէ՛ վերաքննիչ են:

Այս դատաւորներու մին կամ երկուքը միասին Գաւառային դատարանաց երկու կամ աւելի դատաւորներուն կամ միայն Նախագահին հետ միանալով՝ վեց գաւառաց իւրաքանչիւրին համար կը կազմեն Պարբերական պատժադատ Ատեանը (Assize Court), որ եղեանական խնդրոց մասին անսահման իրաւասութիւն ունի:

Գաւառային Դատարանները (District Court) եղեանական խնդրոց մէջ սահմանափակ և քաղաքայիններուն մէջ անսահման իրաւասութիւն ունին և կը բաղկանան մէկ

անդլիացի նախագահէ և երկու տեղացի անդամներէ, մին յոյն, միւսը թուրք:

Գաւառային գատարանի Նախագահն առանձին, կամ միայն երկու անդամները կրնան վճիռ արձակել. այն պարագային մէջ՝ գատարանը կը կոչուի Գատաւորական Ատեան (Magisterial Court), որ միայն եղեռնական խնդրոց մէջ սահմանաւոր իրաւասութիւն մ'ունի:

Գիւղային գատաւորները սահմանաւոր քաղաքային իրաւասութիւն ունին. միայն 5 ոսկիի գատեր կրնան վճռել:

Իւրաքանչիւր գաւառ ունի իսլամական գատարաններ ալ (Մահքէմէի Ծէրի) որոնց կը նախագահեն գատըները և միայն կրօնական հանգամանք ունեցող գատերով կ'զբաղին:

Սահմանական զլխաւոր գատաւորը (Նայիպ Ի Գըպըրս) մեծ նշանակութիւն և պատիւ կը վայելէ:

Սահմանականաց բարեգործական (վազֆ) կալուածներուն համար պաշտօնարան մը կայ ընդ հսկողութեամբ անդլիացի արկղակային և ընդ անօրինութեամբ մահմետական Մուհաւսէպէսին: Ասոնց հստոյթները — տարեկան 2000 ոսկի գրեթէ — կը ծախսուին իսլամական հաստատութեանց նորոգութեան և այլ պէտքերուն:

Կառավարութեան լեզուն անդլիերէն է. բայց ամէն պաշտօնարաններու մէջ ալ կան յունարէնի և թուրքերէնի թարգմաններ: Պաշտօնական ծանուցումները երեք լեզուներով միանգամայն կը հրատարակուին:

Կիպրոսի բնակչաց բազմութիւնն, ամենահին թուականներու մէջ մինչեւ 3 միլիոնի կը հասնի եղբւր ըստ ոմանց: Լուսինեան իշխանութեան օրով՝ 600,000 կամ մէկ միլիոն մեռցած կը հաշուեն: Իսկ հիմայ 237,022 հոգի է ըստ վերջին փնտաւորութեան (1901): Այս բնակչութեան 182,739ը յոյն են, 51,399ը մահմետական և 2974 ը՝

զանազան ազգէ (մարոնի, լատին, հայ, անդլիացի, հրեայ են):

Կիպրոսի յոյն եկեղեցւոյն հոգեւոր իշխանութիւնը անկախ է և Արքեպիսկոպոսը ինքնազուլիս: Այս առանձնահնորհումը որ արդէն Եփեսոսի Ժողովին (431) վաւերացուած էր՝ վերահաստատուեցաւ Ջինսն կայսրէն ալ, երբ Կիպրոսի մէջ նահատակուած Բառնաբաս առաքելոյն մարմինը և ասոր կուրծքին վրայ Մատթէոսի Աւետարանին մէկ օրինակը դնուեցան (478):

Կիպրոսի եկեղեցին իր անկախութիւնը պահպանելու համար երկարատեւ պայքար մղած է Անտիօքի պապիարքաց ղեմի վերջոյ, Լուսինեան և վենետական շրջանին հալածանք կրած է լատին կրօնականներէ, երբեմն այնչափ խստիւ որ մարմնաւոր իշխանութիւնն իսկ հարկադրուած է միջամտելու ի նպաստ յունաց: Այս անհերոգութիւնը կղզեբնակ մեծամասնութեան ատելի զարձուց Արեմտեանները և զառն հետեանքը ունեցաւ Օսմանեանց յարձակման միջոցին: Անկէ յետոյ Լատին տարբը տկարացաւ և յոյն եկեղեցին զօրացաւ: Հիմայ կղզին ունի յունական 607 եկեղեցի և 94 վանք: Վանքերուն մէջ ամենէն հոշակաւորն է Քիքքօ, ծովէն 4360 ոտք բարձր վերքի վրայ: Հոգ կը դնուի Ս. Ղուկասի զծաղրած Աստուածածնի պատկերը, զոր Սէքսիս կոմենետոս ընծայած է 1081 ին: Շատ նշանաւոր է Մաշերայի վանքն ալ, ծովէն 2250 ոտք բարձր:

Սահմանականները Կիպրոս մտած էին՝ նախ 649 ին Սուրբոյ արաբացի կուսակալին առաջնորդութեամբ. յետոյ 1425 ին՝ Եգիպտոսի սուլթանին հրամանաւ, սակայն իբրեւ ժողովուրդ՝ հաստատուեցան 1570 ին, երբ Օսմանեան բանակը նուաճեց կղզին: Տեղացի քրիստոնէից մէկ մասն ալ հաւատարմութիւն լինելով իսլամուած է ասոնց մէջ: Հիմայ կղզին ունի 200 մզկիթ և 23 քերեկ և մեարես:

4807-2012

Նշանաւոր է Հալաբի Սուլթան տիկնոջ դամբարանը, Լաթի-
նաքայէն չորս մղոն հեռու: Սա իսլամաց մարզաբէն ազ-
գականներէն էր և իր ամուսնոյն հետ 649 ին կը գտնու-
էր արշաւող արաբ բանակին մէջ: Զորիէն ինչալով մնաւ,
և թաղուած տեղը ուխտատեղի դարձաւ:

Կիպրոսի հին բնակիչներուն մէջ խառնուած են Եւրո-
պացիներ ալ: Քարբասի կողմերը տեսնուած շիկահեր և կա-
պուտաչուի գիւղացիները կը ներկայացնեն Միջին դարու
ֆրանսական ախլը: Լարնաքայի մօտերը և ուրիշ տեղեր
կը բնակին աարբեր հասարակութեան մը անդամներ, որոնք
կ'ըստին Լիւնօ-Բալբաքի (կանեփ-բամպակ), և կէս-մահ-
մետական կէս-քրիստոնեայ կրօնք մ'ունին: Թափառութեան և
մկրտութեան, նիքեանի և պատկի, օրոշմի և պահքի պա-
հանջումները միանգամայն կը կատարեն: Անգլիական վար-
չութեան ներքև ասոնցմէ շատ քիչեր դարձած են քրիստո-
նէութեան: Ասոնք բռնի իսլամացած լատիններու ցեղէն են:

Կղզիբնակ հասարակութեանց մէջ նշանակելի են Մա-
րոնիներն ալ, որոնք Լուսինեան աստղին թաղաւորին, Գու-
խտոնի պաշտպանութեամբ Լիբանանէն եկած են մեծ թը-
ւով — 60,000 հոգի — և վաթսուն երկու գիւղեր կազմած:
Հիմա ասոնք հազիւ 1130 հոգի մնացած են, և մեծ մա-
սամբ կը բնակին Կիպրոսի արևմտեան հիւսիսային անկիւ-
նը, Քորմաքիթի գիւղը և անոր շրջականները: Ասոնց ու-
մանք կը խօսին լեզու մը որ յունարէնի և արաբերէնի
խառնուրդ է: Ունին 8 եկեղեցի և 4 վանք:

Կիպրոսի կաթողիկոսները 824 հոգի են և կը գտնուին
Երուսաղէմի լատին Պատրիարքին իրաւասութեան ներքև:

Հրեայք կղզիին մէջ հաստատուած էին 250 ին Ն. Ք.,
կրբ Պաղամկոս Լակոս գերի ընտանիքներ բերաւ Երուս-
աղէմէն: Ասոնք իվերջոյ շատ զօրացան և Տրալիանոս կայ-

ոնք օրով ջարդ մը տուին հիթանոս բնիկներուն (1173 Ք.):
Բառ Քոնիլիկոսի զոհերուն թիւը 240000ի կը հաս-
նի: Այդ գէպքին վրայ Կիպրոսի մէջ հրէից բնակութիւ-
նը արգիլուեցաւ: Բայց 1160ին նորէն մուտ գտան: Ճե-
նովացիք 1360 ին 100000 տուքաղ դրամ կորզեցին ա-
սոնցմէ: Երկու դար վերջ, վենետացեաց օրով, աւելի նը-
ւաղած էին և գեղին փաթթոց կրելու հարկադրուած:
Վերջերս Հրէական ընկերութեան մը (Jewish Colonia-
tion Society) օգնութեամբ հաստատուեցաւ նոր գաղութ
մը, որ այժմ 15 տունէ կը բաղկանայ:

Կղզիբնակ անգլիացիները միմիայն վարչական և դինու-
րական ծառայութեանց մէջ կը գտնուին և 215 հոգի են:

«Բարենորոգեալ Բողոքական» կոչուած յարանուանու-
թեան պատկանող երկու ամերիկացի միօրոնարներ որ Լա-
նաքա կը բնակին՝ կ'առաջնորդեն այդ հասարակութեան,
հայ և յոյն օգնականներ ունենալով ի Նիկիոսիա:

Կրթութեան մասին Կիպրացիք շատ ետ մնացած են, թէև
վերջերս բաւական հոգ կը տարուի դպրոցներ բանալու:
Կան երկու Կրթական Ժողովներ (Board of Education),
մին յունաց և միւսը Թրքաց համար: Առաջինին անդամ-
ներն են՝ կառավարութեան Գլխաւոր Քարտուղարը (Chief
Secretary), յունաց Արքեպիսկոպոսը և Ժողովրդէն ընտ-
րուած ինը յոյներ: Երկրորդին անդամներն են՝ զարձեալ
Գլխաւոր Քարտուղարը, մեծ Գաւառն, Միշֆրին և Ժողովրդին
ներկայացուցիչ եօթը թուրքեր: Յունական և Թրքական
դպրոցներուն վրայ նշանակուած են մէկ մէկ անգլիացի Տե-
սուչներ (Inspector of Schools): Ասոնք Կրթական Ժո-
ղովներուն ներկայ կը գտնուին, բայց որոշմանց մէջ ձայն
չունին: Ծրագիր կազմելու, նպաստներ խնդրելու, պաշ-
տօնեայ նշանակելու և նոր դպրոցներ բանալու իրաւունք

ները ժողովներուն կը պատկանին:

Գլխաւոր յաճախող երկսեռ յոյն աշակերտաց թիւն է 16375, թուրքերուն է 5130: Առաջիններուն համար կը ծախսուի տարեկան 10560 անգլ. ոսկի, որուն 3120 ը կառավարութեան սնտուկէն նպաստ է: Վերջիններուն համար կը ծախսուի 2633 ոսկի, որուն 1100 ը նպաստ է:

Հայ և Մարոնի դպրոցներն ալ նպաստ կ'ստանան կառավարութենէն, աշակերտաց թուոյն համեմատութեամբ: Տարրական և նախակրթական դպրոցներէ զատ Նիկոսիոյ մէջ հաստատուած են յունական երկրորդական և թրքական Մէքրիպի ինստիտուտ: Արթուր և Բարիկ ուսում առած յոյն երկտասարդներ ալ կան, որոնք զխաւորաբար կ'ըզրազեն բժշկութեամբ և փաստաբանութեամբ: Այս տեղ ալ զգալի է արհեստական կամ հողագործական ուսմանց չգոյութիւնը, և ամեն ազգէ ուսանողներն ալ իրենց նպատակակէտ ունին կառավարական պաշտօն մը, կամ ազատական ասպարէզ մը և կամ գէթ ուսուցչութիւն:

Նշանակելի է Անգլիական նոր վարժարանը, Արթ. Փ. Նիւհամի սեփական, որ չը քաջալերուիր յոյներէն, և սակաւաթիւ աշակերտներ ունի: Մը. Նիւհամ կառավարական Տեսուչն է Կիպրոսի բոլոր յոյն դպրոցներուն և անգլիկներէն զիշերային դասարանին, ուր ձրիապէս կ'ուսանին կառավարութեան պաշտօնարաններու մէջ գտնուող ամէն ազգի երկտասարդներ:

Նիկոսիոյ մէջ ասոնցմէ զատ կայ անգլիական տարրական դպրոց մը՝ Մրենսբը Օրիորդներու վարչութեան ներքեւ, ուր կը յաճախեն նաեւ յոյն և թուրք աղայք:

Լատին մայրապետները (Ս. Յովսէփի բոյրեր) աղջկանց գիշերօթիկ դպրոցներ կը վարեն Նիկոսիոյ, Լարնաքայի և Լիմասոլի մէջ: Յիւանչիսեան կրօնաւորներն ալ յիշեալ

քաղաքներուն մէջ ունին վանքեր և ցերեկեայ դպրոցներ մանչերու համար: Լարնաքայի մէջ վերջերս Ամերիկեան միսիոնարներն ալ վարժարան մը բացին:

Կղզին մէջ պաշտօնական երեքլեզուեան թերթէն (Cyprus Gazette) զատ կը հրատարակուին ութ յունարէն և մէկ թրքերէն լրագիրներ (շաբաթաթերթ կամ ամսաթերթ): Ամենէն շատ տպուածն է Ֆօնի դիս Քիլոռ (1000 օրինակ):

Կիպրացիներու բարուց վրայ Եւրոպացի ուղեւորները, թէեւ տեղ տեղ տարակարծիք, բայց ընդհանրապէս աննպաստ կը խօսին: Անոնց նահապետական կեանքը, բնականսիրութիւնը, հիւրասիրութիւնը և գիւրամատչելի բնաւորութիւնը կը խոստովանին, բայց կը դատապարտեն արմատացած մշտութիւնները, — ստախոսութիւն, անհաւատարմութիւն, աւաղակաբարոյութիւն, ազահութիւն, վրէժնադրութիւն ևայլն: Այս կարծիքները վերապահութեամբ լսելով հանդերձ՝ ակնայայտ կը տեսնենք թէ կղզեցիք առհասարակ դանդաղ, անհոգի, և յետամնաց մարդիկ են: Ուշադրաւ է նաեւ հիշեցել մընացած վոշս քիլոռ (Կիպրացի կոյ) բացատրութիւնը: Նախնի ժամանակներու ճոխութիւնն ու վերջին դարերու ստրկութիւնը՝ ասոնց գովելի բնաւորութիւնները պակսեցուցած են: Աստղիկի ծննդավայր համարուած և անոր պաշտաման իրախճանութիւններուն թատր եղած այս փոքրիկ աշխարհին մէջ՝ անբնական չէ որ հեշտասիրական հրալքըն ալ ժառանգութիւն մնացած լինի Կիպրական արդի սերնդին: Նոյնպէս սակաւաթիւ չեն անոնք որ անգլիական վարչութեան ազատական օրէնքները կը զեղծանեն տգիտաբար, այնպէս որ ցաւալի համեմատութեամբ աճած կը թուին բարոյական գծադրութիւնները՝ բնականիքներու մէջ և կուռ ճակցական կոիւնները հասարակութիւններու մէջ:

Կացունիստ, հագուստ—կապուստ, և կենցաղավարութեան

պայմաններ՝ նախնական վիճակէն շատ հեռացած չեն, և յունական, թրքական և սուրիական ճաշակներու խառնուրդ կը ներկայացնեն։ Վառ գոյները — կարմիրը, դեղինը, կանաչը — նախընտրուած երանգներն են։ Բազմատեսակ անշնորհք փաթթոցիկներ, կոշտ ու վիթխարի կօշիկ, կապոյտ կտաւէ շաւար, — ասոնք հասարակ կիսրացիներու սրտէջ տարազը կը կազմեն։ Ասոնց դէմ քաղաքացիներու լաւագոյն դասակարգին մէջ արդուզարդ — մինչև իսկ պճնասերութիւն չը պակսիր։ Թուրքերն ալ իրենց սովորական հին զգեստները կը կրեն, կեները ճերմակ կամ գունաւոր չարշափներով կը փաթթուին ու թէև երեսի ծածկոց չունին՝ խնամքով կը փակեն իրենց դէմքը։ Այստեղ չը մոռնամ ըսելու որ մարմնական վայելչութեան և շնորհի մասին ալ յատուկ պարծանք չունի կիսրոսի ժողովուրդը։ Կղզին յաջորդաբար զրաւող ազգերուն աւրինասխանութիւնը գեղեցիկ սերունդ չէ դոյացուցած։ Այրերը արբեցութեան և կէները ծանր աշխատութեան պատճառով շատ կանուխ կը կորսնցնեն իրենց թարմութիւնը։ Սակայն պէտք է որ այս տեղ ալ յարգենք բացառութիւնները։

Կիսրոս այժմ բաժնուած է վարչական վեց շրջանակներու, իւրաքանչիւրը մի կառավարչի (Commissioner) ներքև։ Այս շրջանակներն են Նիկոսիա, Լարնաքա, Լիմասոլ, Բաֆօս, Քիրենիա և Գրամակոսթա։

Նիկոսիա կամ Լեֆքօշա, համանուն շրջանակին և միանգամայն կղզիին մայրաքաղաքը՝ հաստատուած է մի գեղատեսիլ դաշտի մէջտեղ, որ կը ձգուի լայնանիստ՝ արևմտեան և հարաւային ուղղութեամբ 8—18 ժամ մինչև Թրօսոսոսի լեռնաշղթան, իսկ հիւսիսային ուղղութեամբ 2—4 ժամ մինչև Քիրենեան գօտին։ Այս դաշտին վրայ էր որ կը կատար-

ուէին հին ասպետներու ձիախաղութեանց մրցահանգէսները և որսորդական եռանդուն արշաւանքները։ Այս հարթավայրին և անոր եղերագիծ բարձունքներուն վրայ գիշերներով պարզուած կը մնային Յոպպէի կոմսին նման կենցաղասէրներու վրանները՝ 200 թռչնավաթներու և 250 ծառաներու բանակով և 500 քերծէներու երամակով։ Նիկոսիոյ քնակչաց թիւն, մերձակայ երեք գիւղերուն հետ՝ այսօր հազիւ կը հասնի 17,000 հոգիի։ Լուսինեանց շրջանէն մընացած պարիսպը և անոր զուգընթաց նորաստուակ պուրակին և կալիպատոսները, նոճիները և սղպեղնիները (schinus molle), նոր ձեւերով կառուցուած և ծաղկանոցներով շրջապատուած հանրային ու մասնաւոր շէնքերը, քաղաքին ամեն կողմէն բարձրացող արմաւենիները, նարնջիները, և ալյազան ծառերը — քաղաքիս մասին շատ նպաստաւոր գաղափար կուտան նորեկ ուղևորին, երբ նա դեռ չէ տեսած ծուռ ու մուռ փողոցները, ալտոտ խանութները և ցած ու հողաշէն տներու թաղերը։ Ի հարկէ, այս քաղաքն ունեցած է մի ոգեւոր շրջան, տեսած է Միջին դարու ազնուականներուն և իշխանաւորներուն կեանքը, որ նուցած է փայլուն զօրականներ և փարթամ մեծատուններ, վերջապէս կատարած է նշանակելի դեր մը՝ լատին Արեւելքի կրօնական, զինուորական և անուտրական գործունէութեան մէջ։ Այդ դարաւոր գործունէութենէն մնացած գլխաւոր յուշակերտն է՝ Այա-Սօֆիա մկրիթը, վաղնջական Ս. Սովիա եկեղեցին, — ԺԳ. դարուն մէջ զօթական ճարտարապետութեամբ շինուած և ձօխ քանդակներով դարդարուած։ Շէնքը թուրքերու յարձակման ժամանակ (1571) բաւական փնասուած է և քանդակներու մեծ մասը եղծուած իսկ զանդակատան տեղ՝ բարձրացած է մինարէն։ Այա-Սօֆիայի քով է Ս. Նիքոլա եկեղեցին, որ կը գործածուի իբրև

շոնմարան: Նշանաւոր են Ս. կատարինէ եկեղեցին, մզկիթ թի վերածուած, նաև յունաց հիմակուան Մայր եկեղեցին: Լուսինեաններու օրով կանգուն եղող 230 եկեղեցիներէն և մատուռներէն՝ ուրիշ շէնք չը տեսնուիր այժմ: Արքունի պալատէն մնացած է կամարակապ դռնանցքը, նորման գոթական ոճով շինուած: Քաղաքն իր հին տարածութեան մէկ երրորդ մասը միայն կը գտուէ այսօր, թէև հետզհետէ նոր շէնքեր կը շինուին դուրսը, դէպի արևմուտք և հարաւ: Պարիսպին վրայ, Գոնսթանցա մարտկոցին տեղը կառուցուած է Պայրազտարի մզկիթը, առաջին անգամ բարձրացող և սպաննոսող օսմանցի զինուորականի յիշատակին: Պարիսպին ստորոտը, Պաֆի (Բաֆոսի) դրան մօտն է Տնկաբուծական Պարտէզը, իսկ դրան զիմացն է նորաբաց Հանրային Ճեմաւայրը կամ Պարտէզը:

Քաղաքին ջուրը լաւ է: Օդն ալ անողջ կրնայ ըսուիլ, բայց առհասարակ գիշերային խոնաւութիւնն ու ամառուան սաստիկութիւնը զգուշութիւն կը պահանջեն:

Առողջապահական տեսակէտով ցաւալի է կոյուղիներու չգոյութիւնը քաղաքին մէջ: Ամեն տեսակ աղտոնութիւնը կ'ամբարտոնին տուններու մասնաւոր հօրերուն մէջ, և երբ առոնք լեցուն՝ նորերը կը բացուին բակին ուրիշ կողմը: Անդրաջուր տները, նոյնպէս զարդոցներ և հասարակային շէնքեր՝ սովորաբար հոր չունին ձեւիշներու համար, այլ աղբի փոքրիկ դոյլեր, որոնք ամեն օր քաղաքէն դուրս կը փոխադրուին թաղապետութեան ծառաներու ձեռքով:

Նիկոսիոյ մէջ ապրուստի գինը թուրքիոյ ներքին գաւառներուն հետ բաղդատելով աւելի թանկ է: Խանութները բազմաթիւ են, ասոր համար խանութպանները համեմատաբար գանդաղ սպառում ունին և ապրանքներուն վրայ մեծիակ չափ դնելու հարկադրուած են: Երաշտ տարիներու մէջ հա-

ցին գինը կը բարձրանայ: Ներածեալ ապրանց գիներն ալ փոփոխութեանց ենթակայ են, քաղաքին մէջ գտնուած քանակութիւնէն մեծապէս ազդուելով:

Նիկոսիա ունի մի շատ սրճարան և օթեւան և մի քանի մաքուր ճաշարան և պանդոկ (օթէլ) որոնց մին է « Հայկական պանդոկ »-ը, հայոց թաղին մէջ: Իւրեք կանոնաւոր թատրոն՝ կայ Բարասօրուլոյի շէնքն ուր յունական և իտալական այցելու խումբեր ելլեմն ներկայացումներ կուտան: Անդրիացիները, Յոյները, Թուրքերը յատուկ ընթերցատուններ կամ քիւլաներ ունին: Վերջերս հաստատուեցաւ հայկական Լսարան—Ընթերցատուն մը: Այս նաև Մարմամարդական հրապարակ մը (Կիմնասդիրիոն), յունաց սեփական:

Քաղաքին հարաւային արեւմտեան կողմն է ընդհ. կառավարչին բնակարանը (Government House), բլուրի մը վրայ, ծառադարձ շրջափակի մը մէջ:

Քաղաքին նշանակելի նոր շէնքերն են՝ կառավարութեան կեդրոնական պաշտօնատունը (Office), Նիկոսիոյ գաւառ, վարչութեան պաշտօնատունը (Պօնադ), Զրանչիսկեան—լատին եկեղեցին, իտալական Մարքսէն, հիւանդանոցը և բանար: Փողովպական միթինիի մը որոշման համեմատ հնութեանց թանգարան մը պիտի շինուի հանդառակութեամբ, ի յիշատակ Վիլիթորիա թագուհւոյն: Առայժմ, իրեք թանգարան կը ծառայէ Հայոց թաղին մէջ տուն մը որ կը պարունակէ 6000 կտոր հնութիւններ: (*)

(*) Նիկոսիա հնութիւնները մասնաւոր տեղ և կարևորութիւն ունին Հնագիտութեան մէջ: Առոնք կը բաղկանան արձաններէ, քարերէ, և ոսկեղէն, խեցեղէն ու ապակեղէն զարդերէ, նոյնպէս « արցունքի շէշեր » — ընդհանրապէս գերեզմաններէ հանուած: Ամենահին առարկաները Փիւնիկեան դրոշմը կը կրեն: Հելլենականն ու Հռոմէականը կը յաջորդեն անոնց: Շատ մը քարեր և արձաններ փոխադրուած են արդէն Լուրպա և Ամերիկա: Այժմ արգելուած է հնութեանց արտածումը: Վերջերս (1901) Նիկոսիոյ մօտ կարեւոր պեղումներ կատարեց ծանօթ հնագետ Պ. Գամկը Անլաբ

Նիկոսիոյ մէջ կայ Յիմարանոց մը, 470 պատանաւարեալներով, և քաղաքէն դուրս «Բորոտներու ագարակ» մը ուր շինուած են կոկիկ տուններ, եկեղեցի և մզկիթ: Այս տեղ մինչև մահ կը պահուին ողորմելի բորոտները, այժմ թուով 88 հոգի: Նոր հաստատուեցաւ մի Անկելանոց:

Լարնաքա, կղզիին արեւելեան հարաւային ծովեզերքին վրայ, համանուն շրջանակին կեդրոնն է և զլիաւոր նաւահանգիստ, թէև շոգենաւերուն չ'ընծայեր ասպհովու թիւն երբ օդը փոթորկալից ըլլայ: Ունի իբր 8000 բնակիչ: Այս քաղաքը հին կիտիոնն է, Ստոյիկեանց հիմնադիր Զենոնի հայրենիքը: Աւանդութիւնը հոս կը բերէ Ղազարոսը և հոս կը թաղէ զայն՝ երկրորդ և վերջնական մահէն յետոյ: Իր անուան կառուցուած եկեղեցին հաւատացեալներու ուխտատեղի է: Լարնաքայէն Նիկոսիա, ինչպէս ուրիշ շատ տեղեր ալ, շինուած է կառուղի մը 26 մղոն, որ կը տեսէ 4 ժամէ աւելի: Թէև փոքրիկ քաղաք և խոնաւութեան ենթակայ՝ ոմանք Նիկոսիայէն աւելի կը սիրեն այս տեղը՝ իբրև նաւահանգիստ: Քաղաքը կը բաղկանայ երկու մասէ, — Սքալա (նաւահանգիստ) և բուն Լարնաքա կամ Թուզլա (աղալիճ): Երկու մասերը իրարմէ կը զատուին իբր մէկ մղոն հեռաւորութեամբ:

Լարնաքայէն մինչև Բօրթ-Սայիա 258 մղոն է, և իբր 24 ժամ կը տեսէ անգլիական փոքր շոգենաւերով: Մինչև Իսկէնտէրուն 200 մղոն է, մինչև Պէյրութ 120 մղոն:

Լիմասոլ, կղզիին երկրորդ նաւահանգիստն է հարաւային ծովեզերքին վրայ: Ունի 8300 բնակիչ: Այս քաղաքին աւելի եւրոպական ձեւ ունի: Գինիի արտածութեան

գործն ալ մեծ մասամբ հոս կը կատարուի: Բոլոր շոգենաւերը՝ Լարնաքայէն առաջ կամ վերջ հոս ալ կը հանդիպին: Այս քաղաքին մէջ կայ Ֆրանմասոնական օթեակ մը (Craft Lodge): Լիմասոլէն Լարնաքա կը տեսէ ծովով 4 ժամ: Բաֆոս և Բիթլեկիս նաւահանգիստները, առջինը կղզիին արեւմտեան կողմը, երկրորդը՝ հիւսիսային, մեծ կարեւորութիւն չունին և սովորաբար առաջատար նաւերով միայն առեւտրական հաղորդակցութեան մէջ են:

Ֆամակոսթա կամ Մադուսա, կիպրոսի արեւելեան ծովեզերքին վրայ, նշանաւոր է իր անցեալ ճոխութեամբ: Նաւահանգիստն ալ շատ ընդարձակ է, բայց հիմայ յատակը լեցուած լինելով շոգենաւերու երթեւեկութեան յարմար չէ: Հին ամրութիւններուն, եկեղեցիներուն, և ուրիշ հրակայ շէնքերուն հետքերը կամ աւերակները հիացում պատճառած են հնագէտ ուղեւորներուն: Բնակիչները թուով 100 հազարի կը հասնէին երբեմն, հիմա 871 հոգի են: Մօտակայ վարօշիա զիւղաքաղաքը, որ Ֆամակոսթայի մաս կը համարուի՝ 2723 բնակիչ ունի, մեծ մասը թուրք:

Ֆամակոսթայի նաւահանգստին յատակը մաքրելու ձեռնարկուեցաւ այս տարի: Հետեւաբար քիչ ատենէն պիտի վերականգնանայ և նորէն պիտի լինի կղզիին առաջին ծովաքաղաքը:

(M. Camille Enlart), Ֆրանսական կառավարութեան կողմէ:

Մի արժէքաւոր հնութիւն է Կալինի գիւղը գտնուած Կիպրական Գինուէին, Անտոկոմէնին (Մովի փրփուրէն ելքը):

Վաճառականութիւն

Առևտրական գործունէութեան մասին՝ Կիպրոս կղզին նշանցած է շատ նշանաւոր անցեալ մը։ Միջին դարերուն, երբ Արեւելի լատին իշխանութիւնները ինկան և մահմետական վեհապետները զօրացան՝ Եւրոպացի վաճառականներն սկսան հեռանալ Սուրիոյ և Եգիպտոսի շահաստաններէն և իրենց մթերանոցները հիմնեցին աւելի ապահով կէտերու վրայ։ Այս կէտերն էին Հայկական Կիլիկիա և Կիպրոս, երկու քրիստոնեայ աշխարհներ, որոնց վերջինը իր մեկուսացեալ դիրքի շնորհիւ աւելի զօրաւոր և աւելի երկարակեաց։ Հետեւաբար, ասիական ու եւրոպական վաճառականութեան խառնարան մը դառնալով՝ Կիպրոս մեծ կարեւորութիւն ստացաւ և անսահման հարստութիւն զիղեց։ ԺԴ. դարու հեղինակներէն մին՝ Կիպրոսի ճոխութեան մասին խօսելով, կը վկայէ թէ Նիկիոսիացի ազնուականի համար տարեկան 3000 գուլդէն եկամուտն այնչափ միայն նշանակութիւն ունէր, որչափ որ մի քանի շիւինի կամ Փրանզի հասցիքը պիտի ունենար ուրիշ տեղերու համար։ Այն ատեն կղզիին առաջին վաճառատեղին էր Փամակոսթա նաւահանգիստը, որուն հարստութիւնը պատմելու առթիւ յիշեալ հեղինակն այսպէս զրամ է։ «Ելլան թէ այս քաղքի բնակիչներէն մէկին աղջիկն նշանուելին ատեն օծտուեցաւ այնպիսի ազամանդներով որ Պրանսայի արքայական թագի գոհարներէն աւելի կ'արժէին։ Փամակոսթայի վաճառականներէն մէկին համար ալ կը պատմուի թէ կայսերական ոսկեղէն զէն-

տակ մը ծախեց սուլթանին՝ 60,000 գուլդէնի։ Գնդակին վրայ կային չորս գոհարներ— զմրուխտ, կարկեհան, մարգարիտ և յակինթ։ Մի քանի տարի ետքը՝ զայն ետ ստանալու համար սուլթանին առաջարկեց 100,000 գուլդէն բայց մերժուեցաւ։ Ոսկեճամուկ զիպակներու, ծանրագին կերպաներու և բազմաաեսակ գոհարներու առատութիւնը եթէ նկարագրեմ անհաւատալի պիտի թուի։ Միայն հալուէն (aloes, էօտ աղաճը), որ ուրիշ տեղեր մեծ արժէք ունի, հոս այնչափ հասարակ է որ անոր յարգ չեն ընծայեր։»

Այդ անցած օրերու հսկայական գործողութեանց շրջացուցիչ ճոխութեանց փոխարէն այսօր Կիպրոսի մէջ կը պարզուին առևտրական դանդաղութիւն և ակնայայտ չքաւորութիւն։ Երկրագնդիս հաղորդակցութեան ճամբաներուն և միջոցներուն, ինչպէս և վաճառականական և քաղաքական պայմաններուն մեծամեծ յեղաշրջութեանց հետեւանօք, այս փոքրիկ կղզին ի հարկէ չէր կրնար պահել իր նախկին կարեւորութիւնը, բայց և այնպէս կարելի էր ապահովել գոհացուցիչ վաճառականութիւն մը եթէ խնամք տարուէր անոր բնական և արհեստական արտադրութիւններուն։ Դժբաղդաբար այդ խնամքը չէ տարուած դարերէ ի վեր և այսօրուան առևտրական կեանքը ողբերելու համար բաւական ժամանակ, զրամագլուխ և ջանք հարկաւոր են։ Ըսի արդէն թէ Կիպրացին որչափ անտարբեր է արհեստական զարդացման, նոյնը կրնամ կրկնել նաև առևտրական գործունէութեան մասին, բայց այս պարագայի մէջ, պէտք է խոստովանիլ որ անխուսափելի դժուարութիւններ ալ կը ծանրանան ժողովրդին վրայ, դժուարութիւններ՝ որոնց դէմ մաքառելու համար կառավարութեան ջանքը և արտաքին զրամագլխի ոյժը պէտք են։ Արմատեաց արտաժութիւնն ոք

կղզիին առևտրական մեծագոյն շարժումը պիտի գոյացնէր՝ զիններու տարապայման անկման պատճառաւ սովորականէն քիչ հասոյթ կը բերէ տարիներէ իվեր: Պէտք չէ մոռնալ նաև որ անձրիի նուազութեան տարիները, հասոյթի այդ աղբիւրն ալ տեղ տեղ կը ցամքի և դործի հրապարակն աւելի ևս կ'ամայանայ: Այս անպատեհութեան վրայ աւելցուր մաքսային տարօրինակ զրութիւն մ'ալ որ կղզիին կառավարական ելումուտքը հաւատարակչիւ պահելու համար անփոփոխելի է առ այժմ: Կիպրոս, իբրև օսմանեան երկրի մաս, սովորական մաքսը կը ստանայ թէ՛ անդլիական և թէ՛ ուրիշ երկիրներու ապրանքներէն: Կիպրոս, իբրև վարչութեամբ անջատեալ երկիր, սովորական մաքսը կը ստանայ նոյնպէս օսմանեան վաճառքներէն և ինքն ալ սովորական մաքսը կուտայ ինչպէս ուրիշ երկիրներու՝ նոյնպէս ալ թուրքիոյ նաւահանգիստներուն մէջ: Այսպէս, 10 առ հարիւր մաքս վճարելով նախնական նիւթ մը ստանալէ յետոյ, բանուած վիճակի մէջ թուրքիա ներմուծելու համար ալ պէտք է վճարել 8 առ հարիւր: Այս արգելիչ և վնասաբեր զրութեան շարունակումն անհնար կը լինէր թերևս, եթէ գանուէին այնպիսի արհեստաւորներ կամ գործարանատէրներ որոնք արտածելի մեծաքանակ վաճառք պատրաստելու չափ ճարտարութիւն և դրամ ունենային:

Նորեկ հայ վաճառականներու կողմէ վերջին վեց տարուան միջոցին երկու անգամ դիմում եղաւ կառավարութեան, որ այս մասին մի ղրբութիւն ընծայուի, բայց մինչև հիմա խնդիրն անհետեանք փնայ:

Կիպրոսի առևտրական շարժման մասին մի գաղափար տալու համար կը նշանակեմ վերջին տասը տարիներու արտաքին գործառնութեանց դրամական արժէքները:

	Ներածոչիւնը (*) (անգլ. ոսկի)	Արտածոչիւնը (*) (անգլ. ոսկի)
1893ին	317	316
1894ին	272	300
1895ին	242	273
1896ին	240	297
1897ին	263	263
1898ին	288	344
1899ին	290	263
1900ին	290	338
1901ին	364	311
1902ին	403	271

Կղզիին արտաքին վաճառականութեան մեծագոյն մասը կը կատարուի Անգլիոյ հետ: Ետքը կուգան Թուրքիա, Եգիպտոս, Ֆրանսա, Աւստրիա, Յունաստան և այլն:

Վերջին մէկ տարուան (1901) միջոցին Կիպրոս հանդիպած են 932 առագաստաւորներ, և 220 շողենաւեր: Առագաստաւորները մեծ մասամբ օսմանեան և Կիպրական էին: Շողենաւերու 106ը անգլիական էին (մեծ մասամբ Bell's Asia Minor ընկերութեան), 42ը ավստրիական (Lloyd), 41ը՝ ֆրանսական (Messageries Maritimes), միւսները՝ յունական, օսմանեան և իտալական:

Անգլիական Bell's ընկերութեան շողենաւերը փոքր են: Ասոնք կը կատարեն այժմ շաբաթական թղթատարական երթևեկը Եգիպտոսի և Կիպրոսի մէջտեղ, տալին 1500 ոսկի նպաստ ստանալով կառավարութենէն:

Վարձուած է մի փոքր շողենաւ ևս որ կղզիին եղբրքը չրջան կ'ընէ և բոլոր նաւահանգիստները կը հանդիպի:

(*) Հիշուած գրամի ներածութիւնը և արտածութիւնը այս հաշուէն դուրս են:

Արտածելի արմատաց մէջ՝ Կիպրոսի ցորենը ընտիր տե-
քակ կը համարուի, կարծր թափանքոքին կը նմանի և անդ-
քիական կակուզ ցորենին հետ խառնուելու կը յարմարի:

Այս ցորենին զխառը հրապարակն է Ֆրանսա, բայց
վերջերս Անգլիոյ մէջ ալ յարգ գտած է: Եթէ կամեցու-
նդանակը բարեկրկուն և հիմակուրնէն քիչ քարոտ լինի,
արժէքը կը բարձրանայ: Գարին զխառը ապէս կը զրկուի
թուրքիա և Եդիպտոս: Բլրային գարին կը գործածուի
գարնչուր շինելու և Անգլիոյ մէջ բաւական կը ծախուի:
Վարսակի բերքն ալ կարեւորութիւն ունի և մեծ մասամբ
Ֆրանսա կը զրկուի: Եղջիւրը (garoube, քիչի պոչնու-
ղա) Կիպրոսի առաջին վաճառքն է և եթէ զինը խնկած չլլար՝
մեծ հարստութիւն պիտի բերէր: Եղջիւրի բերքի կէտն ա-
ւելին կը զրկուի Անգլիա: Կիպրոսի զինին որ համբաւ
հանած է, մեծ քանակութեամբ կ'արտադրուի, բայց պատ-
րաստութեան անկատար եղանակին պատճառաւ Եւրոպա-
յի մէջ յարգ չունի: Մալթո (սեւ) տեսակին հրապարակ-
ներն են Եդիպտոս, Թուրքիա և Յունական կղզիք: Գոռ-
մանտարիան կը զրկուի Իտալիա, Անգլիա, Աւստրիա,
Թուրքիա և Եդիպտոս: Պանիրը համեղ է և մեծաքանակ
կը սպառի Թուրքիոյ և Եդիպտոսի մէջ: Զիթապտուղը մի
քանի տարիէ ի վեր քիչ կ'արտադրուի, ծառերուն տըռած
խնամքն ալ թերի է: Բամպակը բաւական կ'աճի, բայց
արժէքը խնկած է: Մետաքսի խողակին մեծ մասը կը
զրկուի Ֆրանսա. ասոր տեսակը առաջին կարգի է:

Մասնաւոր ուշադրութեան արժանի և մեծ զարգացման
ընդունակ գործ է անասուններու արտածութիւնը: Եղիպ-
տոսի համար կով, խոզ, ոչխար, ջորի, էշ և ուղտ կ'ուզ-
ուի այս տեղէն, Թուրքիոյ համար ալ ջորի, էշ և ուղտ:
Կառավարութիւնը ամեն տարի կը կազմակերպէ անասուն-

ներու Յուցահանդէս, և զրամական մրցանակներ կուտայ
ամեն տեսակէ լաւագոյններուն համար:

Ներածութիւններն ալ արտածութեանց համեմատական
են և կարեւոր գումար չեն ներկայացներ: Ամենէն աւե-
լի արժէք ունեցող օտար ապրանքներն են բամպակեղէնք
և բրդեղէնք:

Վաճառականութեան այս անկեալ վիճակին և ժողովրդ-
դին աղքատութեան համար շատ անգամ դանդաղ կը լսուի
անգլիական կառավարութեան դէմ և տեղական լրագիր-
ներու և Օրէնսդրական ժողովի նիստերուն մէջ կծու դի-
տողութիւններ կ'ուղղուին: Դժուար է ըսել թէ այս մա-
սին անդ. վարչութիւնն որչափ և ինչո՞ւ պատասխանա-
տու է. բայց յայտնի է որ ժողովրդին տուրքերը բաւա-
կան ծանր են և հասոյթները՝ համեմատաբար չնչին:

Բնական է որ զրամի ընդհանուր նուազութեան մէջ՝
շահախնդիր վաշխառուներն ալ ճշմարիտ պատուհասներ
զարձած լինին զրամազուրկ դասակարգին: Կառավարութիւ-
նը հաստատած է մի փոխատուութեան Արկղ հողագոր-
ծական ձեռնարկութիւններու համար, բայց անոր ընծա-
յած օգնութիւնը յոյժ սահմանափակ է, և անհրաժեշտ հարկ
կայ մի Երկրագործական Դրամատան:

Կղզիին մէջ գոյութիւն ունեցող միակ Դրամատունն է
Օսմանեան Կայսերական Պանքան(*):

Անցեալ տարի հաստատուեցաւ ժողովրդին համար մի

(*) Օսմանեան հեռագրատուներն ալ կը շարունակուին Կիպրոսի մէջ. բայց
կղզին Լաթաքիայի (Սուրիա) հետ կապող ընդծովեայ թելը մի քանի տա-
րի է խզուած լինելով արտաքին հեռագիրները ցամաքի ամենամօտ քա-
ղաքէն փոստի միջոցաւ կը հաղորդուին: Ասկէ գտու կայ մի անգլիական
հեռագրութիւն ևս (The Eastern Telegraph Co.), որ աշխարհի ամեն
կողմերուն հետ հաղորդակցութիւն ունի:

Հասարակաց համար Հեռախօսը (թէլէֆօն) մուտ չէ գտած տակաւին:

Խնայողական Արկղ (Savings Bank), որ պիտի ընդունի մեծ ու փոքր գումարներ, — 300 ոսկիէն մինչեւ մէկ շիլին—, և տոկոս պիտի վճարէ 2 և կէս առ հարիւր: Թէ՛ դրամադուրքը և թէ՛ տոկոսը երաշխաւորեալ են Կառավարութենէն:

Կիպրոսի Ժողովրդին աղքատութեան մեծագոյն պատճառ կը նկատուի 9 000 ոսկւոյ տարեկան հարկը որ կը վճարուի Օսմ. Կառավարութեան հաշւոյն:

Կղզիին Կառավարութեան տարեկան ընդհանուր ծախքը, այդ գումարին հետ միանալով կը հասնի զրեփէ 220, 000 ոսկիի, որոնց գէմ ալ տարեկան ընդհանուր հասոյթը հիմա կը լինի իբր 180, 000 ոսկի: Բայց մընայած գումարը մինչև ցարդ կը վճարուի Անգլիոյ պետական գանձէն: Այս առթիւ՝ Անգլիոյ Գաղթային հաշարարը այսպէս յայտարարած էր 1898 ին:

«Կղզիին այս երկրի ձեռքով Կառավարութիւնը՝ մեզի արժած է կէս միլիոնէն աւելի (ոսկի), և Կղզեցիք շատ ապահաւատ պիտի լինէին եթէ չը ճանչնային իրենց համար այս երկրի կատարած զոհողութիւնները»:

Անգլիոյ Կառավարութեան համադումն այն է որ Կղզին մեծապէս օգտուած է վերջին քսան տարւան միջոցին: Արդի Կառավարիչը (Sir William Haynes Smith) Օրէնսդրական Ժողովին առջև այսպէս խօսեցաւ 1901ի բացման շաբաթն մէջ:

«Կիպրոս կը յառաջանայ: Դուք Կառավարութեան ջանքերուն գործակցելով կրնաք մեծ մղում տալ այդ յառաջացման. և կը խնդրեմ որ Կառավարութեան շնորհէք ձեր ամենաշիւք աջակցութիւնը, զի եթէ ուզէք՝ ձեր երկիրն Աստուծոյ օրհնութեամբը կրնայ ամենէն զեղեցիկ Կղզին ըլլալ Միջերկրականի մէջ»:

Ձր նայելով այս լուստեսական յայտարարութիւններուն տեղացիք, մանաւանդ յոյները, դառնապէս կը զանգատին՝ ներկայ վարչութեան դէմ: Կան բազմաթիւ յոյներ որ մինչև իսկ բացէ ի բաց կը պահանջեն Կիպրոսի միացումը Յունաստանի հետ: Այս գանգատներու ամփոփումը կը գտնենք Օրէնսդրական Ժողովի վերջին (1902ի) Աւելբըձին մէջ, իբր պատասխան ընդհ. Կառավարչի ճառին: Աւելբըձը խմբագրուած է ծանր դիտողութիւններով և խիստ բացատրութիւններով և կը պարունակէ հետեւեալ պահանջումները:

Ա.— Աւելի ընդարձակ իրաւունքներ տալ Օրէնսդրական Ժողովին, որ Կղզեցիներուն ներկայացուցիչ մարմինն է: Բ.— Տուրքերը թեթեւեղ և անոնց հաւաքման եղանակը դիւրացնել: Օսմ. Կառավարութեան հաշւոյն տրուած հարկը ջնջել: (*)

Գ.— Հանրօգուտ ընդարձակ շինութիւններու ձեռնարկելով երաշտութենէ տառապող աղքատ դասակարգին գործ հայթայթել: Ֆամակոսթայի նաւահանգստին մաքրութեան անմիջապէս սկսիլ: Արդեսեան ջրհորներ փորել, ոռոգման ջրմուղներ բանալ, աւելի մեծ թուով ծառեր տնկել, ծախնային հողերը մշակութեանց համար ձրի բաշխել, նոր կառուողներ շինել, մետաքսի, գինիի և ոգեկից ըմպելիներու արհեստագործութիւնները բաշտել:

Դ.— Կառուածահամարի, Անտառաց և Ռոտիկանութեան վարչութիւնները կանոնաւորել, և յանուն օրինաց գործու:

(*) Կան.— Այս հարկը կը վճարուի անգլիացի և ֆրանսացի դրամատէրերու, ի հաշիւ 1855 ի Օսմանեան փոխառութեան տոկոսին: Մասնք կ'առաջարկեն որ մայր պարտքը, 3, 815, 000 ոսկին, վճարուի Անգլիոյ գանձէն և Կղզին սեփականութիւն լինի Անգլիոյ, որով տարեկան հարկը կրնայ ջնջուիլ, կամ կէս առ կէս նուազիլ:

ած փնասակար խտուրթիւնները բառնալ:

Ե.- Առողջապահական պայմանները բարելաւել. գիւղա-
յին բժիշկներու թիւը աճեցնել. Ժանտախտի և Հնտախտի
դէմ ձեռք առնուած զոհողութիւնները շարունակել:

Զ.- Հնութիւնները պահպանել և անոնց գոգունի արտա-
ծումը արգելել:

Է.- Օտար երկիրներու հետ թղթատարական (փոստի)
յարարեութիւնները կանոնաւորել:

Ը.- Կիպրոսի գինիները կեղծելով կղզիին վաճառականու-
թեան փնասող Եգիպտական գինեգործներու դէմ օրինա-
կան միջոցներ ձեռք առնել:

Թ.- Պատժական օրէնքները բարեփոխել, կղզիին բոլոր
օրէնքները կանոնաւորապէս ամփոփել, և գործադիր իշխա-
նութեանց կամայական մեկնութիւններուն վերջ տալ:

Ժ.- Տարրական կրթութեան համար յունաց կողմէ ներ-
կայացուած Ծրագիրը նկատողութեան առնել: Նոյնպէս
զպրոցաց երկու անդիւիացի Տեսուչներուն կամ Քննիչներուն
տեղ մի յոյն և մի թուրք նշանակել:

ԺԱ.- Երկրագործական Գրամատուն հաստատելու խոս-
տումը գործադրել:

Պատմութիւն

Յովսեփոս կ'ըսէ թէ Յաբեթի թոռներէն Կետիմ, հետե-
ւելով իր եղբօր Թարշիշի օրինակին — զոր Կիլիկիոյ Տարսոս
քաղաքի հիմնադիրը կը համարի՝ — ինքն ալ Կիպրոսի ծո-
վեցեքքին վրայ շինեց Կետիմ կամ Քետիս կոչուած քա-
ղաքը, որու զիրքին վրան է արդի Լարնաքան: Ինչ որ ալ
լինի այս վկայութեան արժէքը՝ առհասարակ կ'ընդունուի որ
Կիպրոսի ամենահին գաղթականները Սուրիացիներ են, փե-
նիկեցի կամ հրեայ ցեղէ, որոնք Քրիստոսէ 1043 տարի
առաջները կղզիին մէջ հաստատուելով հետեւած են նաեւ
շինութեան, հանքագործութեան և զանազան արհեստներու:
Այս գաղթականներու հետ մուտ գտած էր նաև Աստա-
րտէ ղիցուհւոյն պաշտամունքը, որ Կիպրոսէն ալ անցաւ
Յունաստան:

Տրուական պատերազմը — Արեւելի և Արեւմուտքի մէջտեղ
մղուած առաջին պատմական կռիւր — վերջանալէ յետոյ
յոյն ցեղապետներ նուաճեցին Կիպրոսը և հետզհետէ խառ-
նուեցան փինիկեցի և հրեայ բնակիչներուն հետ: Մյուս ա-
ղընչութենէն զոյացած քաղաքակրթութիւնը մասնաւոր տիպ
կը ներկայացնէ և ծանօթ է Յունա-Կիպրական անունով:
Հելլենական նրբութեան ազդեցութեամբ՝ Կիպրոսի մէջ գա-
ղափարային — կրօնային յեղաշրջում ևս տեղի ունեցաւ:
Հանդիսէ և ցոփութեան ղիցուհի Աստաբաէի տեղ՝ սկսան
պաշտել Ափրոդիտէն (Աստղիկը), շնորհաց մայրն ու ի-
տէական ծնունդներու ամենէն գեղանին: Այդ օրէն սկսած
Կիպրոս մտքերու առջև կը պարզուէր իրրեւ աշխարհ փափ:

կութեան, կապուտակ ալիքներու վրայ հիմնուած և վարդադոյն երանգներով շողշողուն: Հոն էր որ գեղեցկութեան զիցուհին կ'ապրէր սաղարթախտ հովանաւորութեամբ մէջ և հասարակ մահկանացուներուն երանութիւն կը բաշխէր: Այլ միգապատ, խորհրդաւոր շրջանէն անցին՝ կղզիին մէջ կը տնտնէք ինք տարրեր թագաւորութիւններ և վերին աստիճանի ծաղիկալ աղջարնակութիւն: Գետակներ և վտակներ կը խոնարհէին զալարաստակ բարձունքներէ և դաշտերու վրայ ծաւալելով՝ կեանք և արգասաւորութիւն կը ջամբէին: Գետաբերաններու մօտ հիմնուած կային քաղաքներ կամ զիւղեր, և ծովեզերեայ շրջագծին վրայ՝ երեսուն նաւահանգիստներ, ամէնքն ալ շէն, պայծառ, ողկոր:

Այդ բարդաւած վիճակն անտարբեր աչքով՝ չպիտի դիտուէր: Արեւելի մէջ բարձրացող ինքնակալութիւնները — Սոքոթոսան, Եգիպտոս, Պարսկաստան — մեծ զոհողութիւններ կ'ընէին զրաւելու համար այս կղզին, որ բնդերկար զիմադրելու անկարող՝ կամաւ կը հպատակի Եգիպտոսի Ամաւիս Բ. թագաւորին (368, նախ քան զՔրիստոս)*, և յետոյ կամրիւսի օրով Պարսկական պետութեան, (325 Ն. Ք.): Քսերքսէսի ժամանակ՝ Կիպրացիք 150 ցոկանաւորով Պարսից կ'օգնեն Ելիսպոնտն անցնելու, բայց շատ չանցած իրենք ալ կը միանան հելլենական բանակին:

Կիպրոսի անկախութեան շրջանը կարճատե ևր: Իր հանքային և անտառային հարստութիւնները, բերքերը, ձեռագործները և մանաւանդ ուղմական ուշադրաւ զիրքը՝ անշէջ նախանձ կը գրգռէին օտարներու մէջ և կղզեցիք անբնդհատ ինքնապաշտպանութեան կռիւ մղելու հարկադրուած էին: Պարսկական զօրութիւնն ամենէն մեծ վտանգն էր կղզիին համար և անոր զէմ մղուած նաւային պատե-

* Ըստ նոր քննութեանց Թաթմէն Գ. նուաճեց կղզին 1450-ին (Ն. Ք.):

րագմները՝ երկարատե էին: Այս պայքարին մէջ Կիպրացիք մեծ յաղթանակներ տարին ու Եւաիորասի պէս զօրավարներ ունեցան (410 Ն. Ք.), բայց պարսիկ զերիշխանութիւնը հաստատուն մնաց մինչև Մեծին Ալեքսանդրի օրը: Մակեդոնացի աշխարհակալը մասնաւոր կարեւորութիւն կ'ընծայէր Կիպրոսի, զայն կը նկատէր իբրեւ Եգիպտոսի բանալին և Միջերկրականի պահապանը, ուստի իր հզօր բազուկը տարածեց մինչև հոն՝ Տիբոսն առնել յետոյ (333 Ն. Ք.): Կիպրացի նաւաշէններ Ալեքսանդրի ծառայութեան մօտն, անոր նաւատորմիցը կազմեցին և մինչև ինդոս գետն առաջնորդեցին:

Ալեքսանդրի մահէն յետոյ, անոր յաջորդող զօրավարներէն Պաղոմէոս Սոտեր և Անտիգոնոս իրարու զէմ կը մաքառին և վերջապէս Պաղոմեանները յաղթական կը հանդիսանան և 200 տարի կը կառավարեն կղզին, երբեմն իբրեւ եգիպտական նահանգ և երբեմն իբրեւ ինքնիշխան երկիր:

Այն ատենն էր որ հասան Արեւմտքի հսկայ պետութեան փաղանգները, և Հռոմէական անթիպատ (Proconsul) Մարկոս Կատոնի տիրական հեղինակութիւնը հաստատուեցաւ Բաֆոսի մէջ (38 Ն. Ք.):* Հռոմէական տիրապետութեան հաստատուելէն մէկ դար վերջ՝ Կիպրոսի մէջ կը կատարուի կրօնական մեծ յեղաշրջումը: Պօղոս և Բառնաբաս առաքեալներու քարոզութեամբ քրիստոնէութիւնը մուտ կը գտնէ (45 Յ. Ք.), հռոմէական կուսակալը Պօղոս Սերդիոս հաւատքի կուղայ և Անտիոքի մահկանան պաշտօններուն կը յաջորդեն Աստուածածնի տօնախմբու-

* Կատոնի ձեռքով կղզին Հոսի գանձարանը զրկուեցաւ 7000 տաղանքի (իբր 2 միլիոն անգլ. ոսկւոյ) հարստութիւն: Այնչափ նախանձ էր զրգռէր Կիպրոսի հոխութիւնը:

Թիւնները: Յաջորդ դարուն նշանակելի դեպքերէն մին է հրէական մեծ ապստամբութիւնը, որ ատեն կ'իւրոսի մէջ քառորդ միլիոն յոյն կը ջարդուի: Նշանաւոր է նաեւ Մեծին կոստանդինոսի մօր, Ս. Հեղինէի այցելութիւնն ի կ'իւրոս, որու հետեանքով քրիստոնէութիւնը մեծ մղում կ'ստանայ և բազմաթիւ ընտանիքներ կուգան Սուրիայէն:

Հռոմէական պետութեան բաժանումէն վերջ՝ այս կղզին բաժին ինկաւ Բիւզանդիոնի և անոր կայսերական թագի աւանդաւանդուն գոհարներէն մին եղաւ (395): Ասկէ քիչ վերջ կ'սկսի կ'իւրոսի քայքայման և անկման շրջանը: Զանազան դժբախտութիւններ կը հասնին, սաստիկ երկրաշարժ և երկարատե երաշտութիւն իրարու կը յաջորդեն և սոսկալի աւերում կը գործեն երկրին մէջ: Եօթներորդ դարու կիսուն՝ վրայ կը հասնի նոր պատուհաս մը, Աւրաբական արշաւանքը: Մուսուլիյէ 1700 նաւերով կը պաշարէ կղզին, անապատի զաւակները ցամաք կը թափին, կ'այրեն, կ'աւրեն, կը գերեն և հիմնայաւակ կը քանդեն յունական և հռոմէական արուեստի չքնաղ արտադրութիւնները (649): Բիւզանդեան կայսերք՝ երբեմն գէնքի երբեմն ոսկւոյ զօրութեամբ կը դիմադրեն. վերջապէս կը յաջողին հեռացնել արաբները, բայց ասոնք՝ մէկ ու կէս դար վերջ, Հարուն էլ Բէշիտի օրով, կղզին մէջ կը վերահաստատուին (802), մինչև որ Վասիլ Հայկազն և Նիկիփոր Փոկաս զօրաւ յարներու ձեռքով վերջնականապէս կ'արտաքսուին (938):

Ժ.Բ. դարու վերջին տարիները մի ուրիշ շրջան կը բնանան կ'իւրոսի համար: Արեւմտեան ազգերը նորէն կը միանային Արեւելի գէմ կոուելու. երրորդ Խաչակրութեան նաւախումբերը կը յառաջանային գէպի Սուրիական ցամաքը: Ռիչարտ Առիւծասիրտ, Անգլիոյ յանգուզն և սէգ թագաւորը՝ Ֆրանսայի թագաւորին զինակցութեամբ պիտի ա-

գառէր Ս. Երկիրը: Երկրագնացութեան պահուն փոթորիկ ծագեցաւ, նաւերն իրարմէ հեռացան և մի քանին կ'իւրոսի եղերքին վրայ խորտակուեցան: Խաչակ կոմսներեան իշխանն, որ այն ատեն Կ.Պոլսոյ կայսերական իշխանութեան գէմ ընդլցած ինքնագլուխ կը տիրէր կղզին վրայ՝ անգթօրէն վարուեցաւ նաւարեկեալներուն հետ և զանոնք բանտարկեց: Միևնոյն ժամանակ Լիմասոլի առջև կ'ապաստանէր մի ուրիշ նաւ, որուն ճամբորդները—երկու իշխանուհիներ և իրենց հետեորդները,—թոյլատուութիւն կը խնդրեն ցամաք ելլելու և կը մերժուին: Այս իշխանուհիներն էին Ռիչարտի նշանածը Բերենկարիա և քոյրը Յովհաննա: Այդ տագնապալի միջոցին՝ դիպուածով հոն կը հասնի նաև Ռիչարտ իր նաւախմբով: Նա կը զայրանայ անսիրտ իշխանին գէմ, ցամաք կը հանէ իր բանակը, կղզին կը գրաւէ և Խաչակը կը ձերբակալէ ի Քօլօսի: Յետոյ կը կատարուի իր հարսանեաց հանգէսն ալ Լիմասոլի մէջ (1191, մայիս 12): Ռիչարտ, ըստ իր բըմահաճոյցի կը բաժնէ կ'իւրոսը: Երկրին կէսը կը սեփականէ ինքն իրեն, մաս մը կը յատկացնէ վանքերու և եկեղեցիներու, մնացածն ալ աւատական օրէնքով կուտայ եւրոպացի պարոններու, որոնք Պաղեստինէն և Ասորիքէն հասած էին իր զօրակին տակ ծառայելու: Բայց Ռիչարտ չէր կարող երկար մնալ այս տեղ և ամբողջ ջանքն Վարչական գործերը, ուստի աւելի շահաւոր կը համարի կղզին վաճառել Տաճարական ասպետներուն՝ 100,000 սարակինեան բիզանդի, (950,000 ֆրանգ, իսկ ներկայ համեմատական արժէքով 8 միլիոն ֆրանգ): Տաճարական ասպետները կը տիրանան երկրին, բայց անկարող կը լինին զսպելու և կառավարելու բնակիչները, ուստի իրենք ալ միևնոյն գնով կը ծախեն կղզին կ'իւրոսի կամ

Գուխտոն Լուսինեանին, Երուսաղէմի նախկին թագաւորին։ Ահա այդ ժամանակէն (1192) Կոստի Կիպրոսի Լուսինեան հարստութիւնը որ կը տնէ երեք դար, մինչև 1489, և կունենայ 18 յաջորդական իշխաններ որոնց ամենէն նշանաւորներն են Հենրի Բ., Հիւիօ Գ. և Պետրոս Ա.։ Լուսինեան իշխանութիւնն ալ մի տարրեր թուական բացաւ և յեղաշրջեց Կիպրոսի քաղաքական և բնակրական կեանքը։ Գուխտոնի հետ կղզին հաստատուեցան 3000 ասպետներ և 200 պարոններ, որոնք լատին տարրի գերիշխանութիւնը հաստատեցին երկրին մէջ, աւատական զբոսանքներ համեմատ հողերու տիրացան, պարոնական զրգեակներ և դոթման եկեղեցիներ կառուցին, կառավարութեան կարգն ու սարքը, օրէնսդրութիւնը և կազմակերպութիւնը բարեփոխեցին։ Քնիկ ժողովուրդը չը ձուլուեցաւ տիրող ցեղին հետ, իր լեզուն, կրօնը և աւանդութիւնները պահեց, բայց միևնոյն ժամանակ լիովին վայելեց բարեկարգութեան և անդորրութեան բարիքը։ Այլլիներ և պարտէզներ տնկուեցան, արմախիք և բանջարեղէնք առատացան, արհեստական և առետրական գործունէութիւնը վերսկսաւ և մանաւանդ երբ Ս. Երկիրը նորէն մահմետականաց ձեռքն անցաւ՝ Կիպրոս եւրոպական գաղթականութեանց կեդրոնավայր դարձաւ։

Սակայն, այսպէս երկու դար ծաղկելէ յետոյ, նոր նախանձորներ գոյացան։ Ճենովացիք այն ատեն սաստիկ կը մրցէին վենետական վաճառականութեան դէմ, որու արեւելեան մթերանոցը Պէյրութի մէջ էր։ Իրենք ալ կը ջանային անոնց մօտ հաստատել մի շտեմարան և այդ նպատակին շատ յարմար կը գտնէին Կիպրոսը։ Ուստի թշնամութեան պատրուակներ ստեղծեցին և վերջապէս ձեռք անցուցին Ֆամակոսթա նաւահանդիսար (1373)։

Ասկէ վերջ հետզհետէ իւրացուցին կղզին վաճառականութիւնը, շահաբեր ամեն ազբիւր մենաշնորհ ըրին և անխզճաբար կեղեքեցին ժողովուրդը։ Կիպրոսը գրաւելու համար կազմուած Ճենովական Ընկերութիւնը (Mahone) զբամազուիս գրած էր 400,000 դուկատ, որ է 1,600,000 ձերմակ բիղանդ (բացարձակ արժէքով 2500 միլիոն ֆրանկ)։ Ասկէ վերջ հաստատուած «Ս. Գէորգի զբամատան» պահանջը կը հասնէր 2 միլիոնէ աւելի ֆլորինի, (իբր 25 միլիոն ֆրանկի)։ Կիպրացիք քանիցս փորձեցին վանել բռնակալները, բայց չը յաջողեցան։ Ճենովացիք՝ երկիրը կատարելապէս նուաճելու համար օգնութիւն խնդրեցին Եգիպտոսի Մէմլուքներէն։ Ասոնք եկան, Յանոս թագաւորը գերեցին և արդէն ծանրաբեռնեալ ժողովրդին վրայ նոր հարկեր դրին (1425)։ Այն ատեն սկսաւ անխելոսութիւն մը որ աղքատութեան և բռնութեան հետ միացած՝ ամեն չարիք կը հասցնէր. զօրաւորը կը բռնանար տկարին վրայ, աղքատը կը հարստահարուէր ունեւորէն։ Առիթներէն օգտուելով՝ վենետացիք սկսած էին երկրին գործերուն միջամտել։ Ճենովացիք ալ կամաց կամաց թուլցած էին. ասով մի համեմատական հանդստութիւն տիրեց երկրին մէջ։

Լուսինեան Յովհաննէս Գ. թագաւորի մահէն յետոյ (1458) իր գոլտորը Շարօթ—որ ամուսնացած էր իր հօրեղոր, Սափուայի դքսին, որդւոյն Լուգովիկոսին հետ—հանդիսաւոր օծում կ'ստանայ Նիկոսիոյ մէջ և կը գահակալէ (1460)։ Բայց քիչ վերջ, իր ապօրինաւոր եղբայրը Յակոբոս՝ Մէմլուքեաններու օգնութեամբ դիմը կը վանէ և կը բռնակալէ։ Այս Յակոբոսին հետ կ'ամուսնանայ Կատարինէ Գօրնարոյ, մի վենետացի ազնուականի աղջիկը, զոր 1471ին վենետական Օբերակոյսը կը յայ-

տարարէ իբրեւ որդեգրեալ զուստր Ս. Մարկոսի Հանրաձայնութեան: Յաւորոս թագաւորի մահէն յետոյ Վենետական պաշտպանը կը ղրկուի Կիպրոս՝ պաշտպանելու համար մանուկ թագաւորը և անոր խնամակալ թագուհի մայրը. բայց երբ երեխան ալ կը մեռնի՝ Հանրապետութեան յորդորանօք զահէն կը հեռանայ գեղանին Գօրնաւոյ և Կիպրոս բոլորովին կը յանձնուի Վենետական վարչութեան (1489): Այդ թուականէն կը զաղրի Լուսինեան հարստութեան իշխանութիւնը: Ազգէ երկու տարի անաջ Հոռմի մէջ կը վախճանէր Շարլօթ Լուսինեան, զահուծ օրինաւոր տէրը: Սա իր ժառանգական իրաւունքները կը տակած էր Սալուայի զուքս Կարոլոսին: Այդ հիման վրայ է որ Սալուայի տան վեհապետներն իրենք ղիրենք կ'անուանեն «Թագաւոր Կիպրոսի, Երուսաղէմի և Հայաստանի»: Հայաստանի (Հայկական Կիլիկիոյ) թագաւորական տիտղոսն ալ Կիպրոսի թագաւորներուն անցեր էր մեր Լեոն Լուսինեանի մահէն յետոյ:

Վենետական իշխանութիւնն ալ, որ ութսուն տարի կը տեւէ Կիպրոսի մէջ՝ իրական բախտաւորութիւն չը բերեր: Կառավարութեան ղիսաւոր ջանքը կը լինի հնար եղածին չափ շահագործել կղզին և ժողովուրդը: Հետեւաբար երկրին զարգացումը անխնամ կը թողուի, աղքատութիւն և դժգոհութիւն կը տիրեն ամեն կողմ:

Այն ատեն քաղաքական հորիզոնին վրայ նորէն կը գիլուէին փոթորկալից ամպերը: Սուլթան Սելէյման Գ. օտարսափ ձգած էր Եւրոպայի մէջ, և Վենետացիք որ Կիպրոսի վրայ դրուած եգիպտական հարկը (10,000 դուկատ) 1517 էն ի վեր Եգիպտոսի գերիշխան տիրոջ — Օսմանեան Սուլթանին — կը վճարէին՝ այժմ սաստիկ մտահոգութեան մասնուած էին: Վենետացիներու երկրակալութեան սահ-

մանն իրենց ղինւորական և նաւային զօրութեան համեմատական չափէն շատ աւելի ընդարձակուած էր. միւս կողմէ՝ Կիպրոսի մէջ բաւական ոյժ չըկար ղիմադրելու Օսմանցոց հաւանական արշաւանքին, մանաւանդ որ կղզին բնիկներուն հաւատարմութեան վրայ վստահանալու իրաւունք ալ չունէին: Այս ամենուն հետ մէկտեղ՝ պաշտպանութեան կանխահոգ միջոցներու ձեռնարկուեցաւ. 1566 ին էր որ որոշուեցաւ մայրաքաղաքը ամրացնել, իր տարածութեան մէկ երրորդ մասին մէջ ամփոփել, խրամներով, պարիսպներով և ամրոցներով շրջափակել: Ակնեքս ընդհանուր վտանգին առջեւ ամեն ոք — ազնուական և ռամիկ, կղերական և աշխարհիկ — համակերպեցան այդ հրամաններուն: Նշանակեալ սահմանագծէն դուրս մնացած բազմաթիւ ապարաններ և ամարանոցներ կործանուեցան, Դոմինիկեանց վանատունն ու հոն շինուած արքայական դամբարանները քանդուեցան: Ճգնաժամն ալ մօտեցած էր մինչև այն ատեն: Սիւլէյման Գ. ի յաջորդը Սելիմ Բ., կը ցանկար իր ձեռքն ունենալ համբաւեալ Գոզմակտաւրիա գինիին աղբիւրները: Մի Բորդուկալցի հրեայ, Եօսէֆ Նաշի, սուլթանին կը թելադրէր փութացնել այդ նպատակին գործադրումը. — մատնանիշ բնելով կղզին ռազմագիտական նշանակութիւնը՝ իբրեւ բանալի Փոքր Ասիոյ, Սուրիոյ և Եգիպտոսի: Վերջապէս, թրքական նաւատորմը երեցաւ Լիմասոլի առջև և 100,000 հոգի արշաւեցին դէպի մայրաքաղաքը: Եօթը շաբաթ տեւեց պաշարումը, յորում քաղաքացիք, — 100,000 հոգի ալ իրենք — ղիմադրեցին զիցազնաբար: Յամառ կատաղութեամբ կը մղուէր յարձակումն ալ և օսմանեան նոր դունդեր կը հասնէին օդնութեան: Սկստեմբեր 9 ին (1570), զիշերանց սկսաւ երրորդ ընդհանուր յար-

ձախուժը, և արշալուսին՝ ամրոցներէն երեքն ինկած էին արդէն թշնամոյն առջեւ 20,000 նահատակներով: Յուսահատական այդ ահաւոր ժամուն՝ կեանքն անարժէք բան մ'էր պաշարեալներուն համար. կիներ տանիքներէն վար նետուեցան կամային ու ջախջախուեցան. ազնիւներ իրենց ծնողաց ձեռքով սպանուեցան: Աւթ օր շարունակեց աւերման և սրածուլման գործը և իններորդ օրը՝ գեղեցիկն Նիկոսիա, Արեւմուտքի ազնուականներուն արեւելեան վերջին ոստանը, փլատակներու տեսարան մը կը ներկայացնէր: Կապուտ կողոպուտը չափ չունէր, աւարեալ դոհարեղէններու և ոսկեղէններու, զարդական և արուեստական գործերու գինն անսահման էր: Հազար լազնիկներ, Կիպրոսի գեղուհիներու ընտրանիներէն, Սուլթանին զըրկուելու համար նաւ գրուած էին: Ստանցմէ մին, Արնաւտա անուն, մահը նախընտրելով կրակ տուաւ նաւուն վառօդանոցին: Նաւն ու ամբողջ նաւախումբը հրոյ ճաւրակ զարձան և նաւաստիներն ալ միասին ծովակուր և դան Կիպրոսի եղերաց մօտը:

Նոյնչափ ողբերգական կերպով ինկաւ Ֆամակուսթա, զոր 7,000 վենետացիներ կը պաշապանէին Լալա Մուսթաֆա փաշայի գէմ: Տասնամեայ սովատանջ պաշարումէ յետոյ՝ այս քաղաքն ալ բացաւ իր գոները (1571 օգոստ. 3): Անձնատուութեան պայմանները նպաստաւոր էին պաշարեալներուն. պահակ զօրքերն իրենց զէնքով ու ռազմամթերքով ազատօրէն պիտի ղրկուին կրեաէ — որ այն ատեն վենետացուց ձեռքն էր, — և քաղքին մէջ մնացողները կենաց և բնից ապահովութիւն պիտի վայելէին: Հրամանատար Պրակաթինօ, երեք զօրավարներով միասին ծովեզր իջաւ՝ բերդին բանալիները յանձնելու: Մուսթաֆա փաշա պատուով ընդունեց զինք, բայց

խօսակցութեան պահուն հեազհետէ այնչափ տաքցաւ և զայրացաւ որ Պրակաթինօ խիստ պատասխան տուաւ: Փաշան կատաղութեան աստիճանին հասած՝ զլխատել տուաւ Պրակաթինօյի երեք զինակիցները և պահակազօրքէն 300 հոգի, և քաղաքը երեք օր աւերման ու կոտորածի մատնեց: Իսկ իրեն, Պրակաթինօյին, վերապահուած էր աւելի սոսկալի տանջանք: Վիթն ու ականջները կտրուելէ ետքը, երեք անգամ տարուեցաւ զլխատման կոճղին վրայ և կիսամահ քաշկոտուեցաւ մուլթ բանտը: Ինը գիշեր այդպէս չարչարուելէ յետոյ՝ մի քանի ժամ հոգ կրեց ամբլութիւններուն համար և վերջապէս ցիցի մը կապուելով՝ ողջ ողջ մտրթեղերմ եղաւ վայրենասիրա Մուսթաֆայի աչքին առջեւ: Իր մտրթը, որ չոր խոտով լեցում Սուլթանին տարուեցաւ և ետքէն վենետացիներուն ծախուեցաւ՝ մինչև հիմա մի ռափորի մէջ պահուած կը մնայ վենետիկի Յովհաննէս-Պօղոս եկեղեցին:

Օսմանեան իշխանութիւնն երեք դարու չափ տեւեց Կիպրոսի մէջ — մինչև անդլիացուց մուտքը 1878 ին: Այդ շրջանի միօրինակութեան մէջ նշանակելի պատմական դէպքերն են 1764ի ներքին կոիւր թուրք փաշաներու մէջ, 1823ի յունական շարժումը — որ ատեն Միւսթաֆա Սէմէտ փաշա խեղդել տուաւ Նիկոսիոյ եպիսկոպոսները և երեւելիները —, նոյնպէս եպիսկոպական ութամեայ վարչութիւնը (1832-1840) որ վերջ գտաւ Անդլիացուց ձեռքով Աքեայի սմբակոծումէն և Իպրահիմ փաշայի նահանջումէն յետոյ:

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Անցեալ ժամանակ

Հայոց Կիպրոս հաստատուելուն ամենահին թուականը ծանօթ է ինձ:

Բիւզանդեան կայսրերը հայ զինուորներ կը զրկէին Կիպրոս: Ալեքսիս զօրավար, հսկայ հայ մը (Արմէնիօն Կիդանտիէ'օն անտրա), Վասիլ Արշակունի կայսեր օրով (868) Կիպրոսը ետ առաւ Արարներէն և 7 տարի «Թշնամեաց սարսափ» կղաւ: Մէկ զար չանցած՝ Վասիլ Հայկազն զօրավար աւելի բախտաւոր գտնուեցաւ և կղզիէն վերջնականապէս վանեց Արարները (938):

Անշուշտ վաճառական և արհեստաւոր հայեր ալ հաստատուած էին Կիպրոս, բայց բազմանդամ հայ հասարակութեան մը գոյութիւնը հաստատող առաջին վկայութիւնը որ ինձ ծանօթ է՝ ԺԲ. դարու երկրորդ կէսին կը վերաբերի: Այսպէս, Հոռմկլայի Ժողովին կողմէ (1179) Մանուէլ կայսեր սուղուած գրութեան ներքե կ'ստորագրէ նաև «Թագէտս եպիսկոպոս Կիպրոսի»: Յետոյ, 1191 ին, երբ Անգլիոյ Թագաւոր Ռիչարտ Ա. կը յարձակէր Կիպրոսի վրայ՝ իշխանը Խաչակ Կոմնենոս կը հրամայէ քակել «Լիմասոլի Հայոց և Յունաց տուններուն դռները», անոնցմով պատնէշ կանգնելու համար, ինչպէս կ'աւանդէ մի ժամանակագիր:

Կիպրոսի մէջ այդ միջոցին հայ տարրի կատարած դերը աւելի ուշագրաւ կը լինի մի այլ ժամանակագրութեամբ գործողած է անգլիացի Աբբայ Բենեաիկը (Benedict of Peterborough): Ըստ այսմ, երբ Ռիչարտ կղզիէն

ներսերը կը հալածէ Իսահակը և Լիմասու կը վերադառնայ՝ կը տեսնէ որ Յոյները և Հայերը (Griffons and Herminians) փախեր էին, և քաղաքը դատարկացեր էր։ Դարձեալ, երբ Իսահակ ձերբակալուելէ յետոյ կը փախչի և անդլիական նաւերը կղզիին դանազան կողմերէն ներս կ'արշաւեն՝ «քաղաքներու, գղեակներու և մթերքներու պահպանութեան նշանակուած Յոյները և Հայերը» կը քաշուին գէպի լեռները։ Ի վերջոյ, երբ Ռիչարտ կղզիէն հեռացած էր, Յոյները և Հայերը որոնք ղեռ հաշտուած չէին՝ Իսահակի ազդակներէն կրօնաւոր մը կ'ընտրեն իբրեւ կայսր Կիպրոսի, որ սակայն, կը բռնուի անդլիացի Դատաւորին (Robert of Tornham) ձեռքով և կը կախուի։*

Աւելի հետաքրքրականն այն է որ մինչ Կիպրոսի հայերը գէն ի ձեռին կը պաշտպանեն իրենց նոր հայրենիքը՝ Կիլիկիայէն Ռիչարտին զինակցելու եկած էր Ռուբինեան նրբամիտ քաղաքագէտը «Լեոն, Ռուբին լեռնականի եղբայրը» (Leo, brother of Rupin of the mountain)։

Ռուբին պատմիչներ կը վկայեն թէ Լեոն մաս կ'ստանայ Ռիչարտի պատերազմական աւարէն, և ասոր բերեն կարիայի հետ ամուսնութեանը կնքահայր կը լինի։

Երբ կղզիին մէջ Լուսինեանները հաստատուեցան՝ Լեոն անոնց հետ ալ մշակեց սերտ յարաբերութիւն, և իբր 20 տարի վերջ, իր առաջին կինը արձակած լինելով՝ Ամորի թագաւորին աղջկան հետ ամուսնացաւ։ Այս առթիւ կատարած ուղևորութենէ մը Կիլիկիա վերադառնալու միջոցին էր որ թշնամի ծովահէններ զարան լաւ

* Այս ժամանակագրութեան տիրոջն է Gesta Regis Henrici II et Ricardi I: Անգլիերէն թարգմանութիւնը կը տեսնուի Excerpta Cypria հաւաքածոյին մէջ, զոր կը հրատարակէ Լարնաքայի մեծահմուտ կառավարիչը, Mr. C. Delaval Cobham.

րեցին իր գէմ, զոր լսելով Լեոն նորէն Կիպրոս դարձաւ և «առ իւր նաւս պատերազմականս, և եկեալ ի զարան որ զործեալ էր նմա նաւուց բազմաց՝... ծանեալ թէ յորում նաւուն իցէ զլիւսւորն. և հար զնա արագաթիկ նաւով և ջրասուղ արար զամենեսեան, և մնացեալ նաւքն փախեան»։*

Կ'երեւի թէ Լուսինեաններու առաջին օրերուն մէջ Կիպրոսի հայոց վիճակը նախանձելի չէր։ Միայն Ֆրանգներն էին տիրող, և «Յոյներն ու Հայերը անոնց կը հնազանդէին իբրեւ մշակ հողագործ. ամենքն ալ ստրկութեան ենթարկուած՝ հարկ կը վճարէին»։** Բայց շատ չանցած՝ Կիլիկիոյ Հայ արքունեաց հետ Կիպրոսի խնամակալն և քաղաքական աղբնէութիւնները սերտացան, և Հայերը կղզիին մէջ բարձրացան։ Եկաւ ժամանակ մը որ ասոնք «տեղական ժողովրդին ամենէն աւելի յարգուած և նպաստաւորուած մասը եղան, ինչ որ արդար փոխարինութիւնն էր այն զաշնակցութեան՝ զոր կազմեր էին Ֆրանգաց հետ, անդրծովեայ պատերազմաց սկիզբէն ի վեր, և զոր կնքեր էին իրենց արիւնով»։¹

Կիպրոսի Հայերը ԺԳ. և ԺԴ. դարերու մէջ կը տեսնենք ամեն ասպարէզներու վրայ։ Իբր վաճառական հաստատուած էին Բաֆոս, Լիմասու, Նիկուսիա և Պամակուսթա. երկրագործութեամբ կը պարապէին Մեսորէի դաշտին և Դիրենեան լեռնաշղթայի կողերուն վրայ, և եկեղեցիներ ու եպիսկոպոսական երկու աթոռներ ունեցած էին։²

*Կիրակոս Գանձակեցի.

**Willebrand d'Oldenbourg.

1. — Mas-Latrie.

2. — Հայ դեղեր էին ՍԲԱԹԱՐԻԲՕ, Պամակուսթայի հիստոյային կողմը — այժմ յուսացած. ՓՕՐՆՕՐԻՐՈՐ. Ս. Մակարի արեւելեան կողմը — թրքացած, և ԲԱՍԻԱՆԻ, արեւմտեան կողմը — աւերակ։ Լատին կղերի հին կալուածացուցակին մէջ կը տեսնուին Միթթար և Սթենոս խորի անունները։ Վերջին անունով յոյն գիւղ մը ինչպէս և Ս. Երմենի կամ Երմենի փանայիլի անունով ուխտատեղի — տեղագրութեան մը

Կանցնի 3-4 տարի, և Սիսէն Կիպրոս կուգան յատուկ պատգամաւորներ, — Պարոն Լեոն Համուսցի և այլք — Ի գահ հրաւիրելու զԼեոն Լուսինեան, որ սպանեալ Գուրտոն թագաւորին եղբորորդին լինելով միակ օրինաւոր ժառանգորդն էր գահուն*։ Միենոյն առնն ճենովացիք կը յարձակին Կիպրոսի վրայ, որպէս թէ ի վրէժխնդրութիւն Պետրոս Ա.ի սպանման, կը բանաւարկեն նորա յաջորդը և շատ մը աղնուականներ։ Անոնց հետ կ'արդիւրէի նաև Լեոն Լուսինեան, որ Հայոց առաջարկն ընդունելով կը պատրաստուէր մեկնելու Ֆրանկոսթայէն։ Նա հազիւ թէ կը յաջողի — իր կնոջ զարդեղէնները և կալուածները փրկանք տալով — համարելու ճենովացիները և Կիպրոսէն մեկնելու (1374)։

Այլ թուականէն կէս դար առաջ, Այասի առաջին անկումէն սկսեալ, Կիլիկիոյ հայերն արդէն սկսած էին Կիպրոս ղրմելու, իսկ այժմ, երբ Լեոնի իննամսեայ իշխանութիւնը Կիլիկիոյ անկախութեան հետ մէկտեղ վերջ գտաւ՝ մեծախումբ գաղթականութեան հոսանք մը սկսաւ հեռոցհեռէ թափիլ Ի Կիպրոս։

Սխառնակի մէջ կը կարդանք մի ժամանակագրի վկայութիւնն որ — եթէ ուրիշ գէպքերու հետ շիփովուած չէ — կը ցուցնէ թէ Լեոնէ վերջ ալ մի ոմն կոստանդին թագաւորեց 48 տարի, և յետոյ «ի Կիպրոս անցաւ (1423 ին) գաւորեց 48 տարի, և յետոյ «ի Կիպրոս անցաւ (1423 ին) և ընդ նոսին բազում իշխանք իւրաքանչիւր տոհմականօքն հանդերձ, զի եկն ի վերայ նոցա Սուլթանն Երկրտոսի Մուղաթէրն, և ոչ կարացին զգէմ ունել, վասնորոյ 30,000 տուն անցան յանկոյս ծովուն»։

*Լեոնի մայրը, Տիկին Սուլթան, Վրաց թագաւորին դուստրն էր։ Իր ամուսին Ջէհան թագապահի սպանումէն յետոյ երկու որդեցը հետ Կիպրոս կը փախչի Կիլիկիայէն (1338), և երեք տարի կը մնայ յսկանքի Ս. Սիմէոնի, Գրեգայ բերդին մէջ, ի փարբաս։

Լեոնի մահէն յետոյ Կիպրոսի թագաւորներն, իրրեւ ազգական և ժառանգորդ՝ սկսան գործածել «Հայոց թագաւոր» տիտղոսը, և Տարսոնի Մատթէոս արքեպիսկոպոսին ձեռամբ «Հայոց թագաւոր» օծուեցաւ Յակոբ Ա. ի յաջորդը, Յանոս կամ Յովհաննէս Ա. (1399)։ Դարձողդա թագուհիին ստորագրութիւնը կը տեսնուի այսպէս, «Karlotta, Dei gratia Hierusalem, Cypri et Armeniae Regina», կամ այսպէս, «Charlotte, par la grace de Dieu, royne de Jerusalem, de Chipres et d'Arménie»։

Հայոց թագաւորութեան միջոցին Կիպրոսի մէջ կային հայազգի ղեւանդադնական պաշտօնականներ, որպէս միջնորդ յարաբերութեանց։ Սոյ առնումէն վերջ՝ Կիպրոսի թագաւորները հայկական արքունեաց յատուկ տիտղոսներ հաստատեցին կղզին մէջ, Ի նշան իրենց ժառանգական իրաւանց*։

*Միենոյն նպատակով լինելու է որ Կիպրոսի թագաւորները Հայոց եպիսկոպոսին ձեռքով պսակուած են Ֆրանկոսթայի Ս. Նիքոլա եկեղեցւոյն մէջ։

Նիկոսիոյ Հայոց եկեղեցւոյն տապանաբարբէն միոյն վրայ փորագրուած պատկեր մը կը ներկայացնէ մի տիկին շքեղագեւատ, և ֆրանսերէն արձանագրութիւն մը այս իմաստով։ «Ալիս, դուստր աղնուական ձիւաւորին պարոն Յովհան Պետտիէրի, ամուսին աղնուական ձիւաւորին պարոն Յովհան Տերերիացւոյ, մարաշախտին Հայաստանի թագաւորութեան, վախճանեցաւ շաբաթ օրը 8 սեպտեմբերի, 1357 թուականին»։

Յիշեալ Յովհան Տերերիացին վախճանած է 1402 ին, և զատկերը քննուած է իր տապանաբարբէն վրայ որ կը գտնուի եկեղեցւոյն մէջտեղը։ Սորա տօնածափն զինանշանի վառնին վրայ կը տեսնուի հայերէն առաջնօր (Յիշեալ էր Վ. Լանկուա) Հայոց մէջ Աստուծոյ և Իր Բարբաթեան նշանաւ լինելով, աւելցուած է Յովհան Տերերիացւոյ գինւաւորն, երբ Հայոց մարաշախտի պաշտօնը ստացաւ։ Ան տապանադիրը «Ci git le noble chevalier monseigneur Johan de Tabarie, fils d'un noble chevalier messire Bartelmi de Tabarie, noble mauréchau dou royaume d'Arménie, qui trespasa le mercredi à x xij jours d'Ahoust l'an de m. ccc. ij de Crist. Que Dieus ait l'ame Amen.»

Հայերը զինւորական ծառայութեանց մէջ ալ զանոնք
են կ'իւրոսի թաղաւորաց ներքեւ: Ժամանակադիր Մախե-
րաս, մի գէպքի առթիւ (1369) կը յիշատակէ «Թուրքո-
բօլներ, Հայեր, զինեալ մարդոց խումբ մը...»: Պետրոս
Բ. ի օրով երբ ճենովացիք կը յարձակին ծովեղերը՝ «Գուն-
դատապլ Յակոբ Լուսինեան միւս զօրքերն առաջնորդեց
գէպի Նիկոսիա, և ընտրելով ամենաքաջներն 300 հոգի՝
զանոնք շարեց (Լարնաքայի) ծովեղերէն վրայ: Այս վեր-
ջիններուն հետ եկան միացան շատ մը տեղացի հետեակ-
ներ, Հայեր և ուրիշ հետեակ զինւորներ: Ասիկա տեսնե-
լով՝ ճննովացիք չը համարձակեցան ցամաք ելլելու և դար-
ձան 'ի Լիմասոլ»: Եզիպտացւոց գէմ մըուած պատերազմի
մը մէջ Կիւնայ Լեոն եպիսկոպոսի եղբայրը Կոստանդին երէց
(1425): Նոյն թուականին՝ 'ի Կիպրոս կ'ապրէր Սիր Թո-
րոս Կոստանց ձիաւոր: Հայոց Մարաթախի մը (Marescal
d' Armenie) ստորագրութիւնը կը կարգացուի մի վաւերա-
թղթի ներքեւ (1466): Երբ Յակոբ Բ. ի զինւորներն եկան
Նիկոսիոյ վրայ՝ առաջին յարձակումը մղեցին «Հայոց
դռներուն» դէմ, զորս կը պահպանէին հայերը, և որք
թշնամւոյն բազմութեան առջև տեղի տալու ստիպուեցան
(1457): Այս թուականէն 10 տարի վերջ, երաշու-
թեան առթիւ Հայոց կողմէ կատարուած կրօնական թափօրի
մը յիշատակութիւնը կ'ընդօրինակեմ ձեռագիր Յայմա-
ւուրքէ մը, որ կը պահուի Նիկոսիոյ ազգ. դպրոցին մէջ:

«... Եւ եղև այս ուլ՝ Գրիստոնասէր Ժողովուրդ, 'ի Կիպ-
րոս կղզով ի մայրաքաղաքն Լեքուսիայ սքանչելագործու-
թիւնս և զնշանս այս, զոր բազում բաղձանաւք կամիմ
պատմել ձեզ: 'ի Գոս. փրկչն մերմէ մարդեղութիւնէն Ռեկի-
(1467) ամի և ի մեծ թուականութեանս Հայոց ԶԺԶ
'ի հայրապետութեան Տոն. Ստեփաննոսի, և յեպիսկոպո-

սութեան Կիպրոսիս Տէր Մարգարիտ և թաղաւորի Ռէճագին *
գեկեամբեր ժգ.: Եղեալ էր երաշուութիւն և անձրև ոչ դայր
վասն մեղաց մերոց . . . և բազում ջրհորք և աղբերա-
կունք ցամաքեցան. և եկաւ Հոռոմին և Ֆրանկին 'ի յա-
ղաչանք 'ի Տէր Ողորմեան երկու երեք անգամ վասն
անձրևու և ոչ անձրևեաց: Եւ ապա յետոյ Հայոց ազգս
առին հրաման 'ի Ֆրանկաց զի և նոքա ելանիցեն ի յա-
ղաչանք ի Տէր Ողորմեան. և Ժողովեցան և ելին եպիսկո-
պոսն և քահանայքն և Ժողովուրդքն և վանականքն, արք
և կանայք, ծերք և տղայք առհասարակ. և ապաւինեցաք
'ի զթութիւն խաչեցելոյն վասն մեր Գրիստոսի Ածոյն., և
ի սբ. խաչ նորին սբ. Նշանին Հայոց որ կայ այժմ ի քա-
ղաքին Լեքուսիայ զսքանչելագործ: Եւ ընթացան ամենե-
քին առհասարակ սբ. զգեստիւ շուրջառաց, և սբ. Նշանաւ
և սբ. Աւետարանաւ, սաղմոսիք արհնութեամբ և երգով:
Հոգեւորաւք և բազում արտասուաւք և պաղատանաւք ել-
եալ 'ի յարեկից դռանն քաղաքին և գնացեալ մինչ Առ-
րոց վանքն Սբ. Խաչն և ամառի դարձեալ եկեալ պաշտելով 'ի
քաղաքն, և մտեալ ի միւս գունն Սրբամիտի քաղաքն. և
երկինք և աւդն ամենեկին պարզ էր իբրև զամանային, և
եկեալ ի տեղի մի որ կայր ջուր և որժամ՝ ընթերցան
չսուրբ Աւետարանն և զաղաւթսն, և հասուցեալ զսուրբ
նշանն ի ջուրն, ո'ւ զարմանալի հիացմանս, զի ի նոյն Ժա-
մայն ամպեց երկինքն արեւմտից հիւսիսոյ կողմն և սկսաւ
անձրև, և մինչև զերկիրն լիացոյց: Եւ ուրախացեալ բերկրե-

* — Ռէճագը պէտք է իմանալ Ռէ Դագ, Բակոր Բ. Լուսինեան թա-
ղաւորը: Սա էր հօրքով Շարլոդի ձեռքէն առաւ իշխանութիւնը, ահա
մայ ամուսնացաւ Վենետացի կատարինէ Գորնարոյի հետ որով Վենե-
տացիք զերակշռութիւն ձեռք բերին կղզին մէջ: Իր մահը, որ տեղի
ունեցաւ մի որսորդութեան առթիւ՝ ամրապնդեց Վենետական հանրապե-
տութեան իշխանութիւնը:

ցան ամենայն հաւատացեալ Գրիստոնեայքն և առաւել
Հայոց ազգս որ փառաւորեաց զՍբ. Եշանն և ծանեան
ամենայն ազգ Գրիստոնէից զի ճշմարիտ և ուղղափառ հա-
ւատ է Հայոց ազգիս . . . » : *

Լուսինեան թագաւորութեան վախճանին՝ վենետական
հանրապետութիւնն որ 1489 ին իրապէս տիրացաւ կղզիին՝
հոգածութիւն կը ցուցնէ Հայերուն : Գերակոյտին կողմէ
հրահանգ կը տրուի առաջին կուսակալին, Օգոստինոս Պար-
պարիկոյին, որ « Հայոց այլ սահմանեալ թողակները տայ
խրաքանչիւր արդեանց համեմատ, բայց երբ անոնք հեռա-
նան կամ մեռնին՝ անոնց տեղ ուրիշ անձ մը չի դնէ,
առանց Գերակոյտին հարցնելու » :

ԺԶ. դարու սկիզբը (1503) կը յիշուի Մուրատ Սնկիւ-
րիացի որ Դաւթբէն կիպրոս կուգայ և կը պատմէ հայա-
սէր Շահ Իսմայիլի՝ բնոյգէմ Ռզուէն Հասանի թոռան
միղած պատերազմները, որոնց արդիւնքին շատ կարիւրու-
թիւն կ'ընծայէին վենետացիք : 1504 ին կիպրոսի Հայոց
եպիսկոպոսն էր Դաւիթ : Սա կը տեղեկագրէ ի վենետիկ
(1515) Շահ Իսմայիլի և Սուլթան Սելիմի պատերազմ-
ները, որոնց մասին մանրամասնօրէն լսած էր մի այցելու
հայ եպիսկոպոսէ :

Կիպրոսի Հայոց առևտրական յարաբերութիւնը ընդերկար
կը շարունակուին, Օսմանեան յաղթութենէն վերջն ալ :

— Սոյն Յայմաւորքի Առաջին Յիշատակարանն է հետեւեալը :
« Տուածն Աստուծոյ է սիրով սրբոց նորա, նուազտ ոգիս Արեակոս վար-
դապետ Որենցից ի փանոց Կետեցից : Ի միասին հաւաքեցի զտաճս
սրբոցս Այ, ըստ իւրաքանչիւր յիշատակի աւուրց, գրեցի և զհամա-
ռաւտ պատմութիւն նոցունց, որոց ոչ էր եղեալ ի գիրս Եայմաւորաց
. . . : Եւ եղև իրարկութիւն այս Զով (1264) թուականիս, յաշխարհիս
Երկեցեաց, ի Սիս մայրաքաղաքի, ի թագաւորութեան Էթիմոյ և
յառաջին ամիս իշխանութեան որդւոյ նորա, լեւոն : Ի կղ. ամի կենաց
պանդխտութեան մերոյ, յորում աւարտն եղև ի փառս Այ, որ է աւրե-
նեալ յաւիտեանս » :

մինչև իսկ Հայերը վենետական հանրապետութեան պաշա-
տանեալներ կը նկատուէին Պարսիկ, Թաթար և այլ ա-
րեւեան տէրութեանց ներքէ ալ : Շատ վերջերը, 1633 ին,
երեսունի չափ հայեր փոխանորդ կը կարդեն զՍարուխան
որդի Յակոբայ, որպէս զի Գառառից՝ դատարանին մէջ
բողոքէ կիպրոսի մաքսառուաց զէմ, զիրենք նեղելուն հա-
մար : *

ԺԶ. դարու վերջին կիսուն մէջ (1572), կիպրացի լա-
տին կրօնաւոր Հայր Ստեփան Լուսինեան կ'աւանդէ հե-
տեւեալ տեղեկութիւնները :

« Հիմակ այս տեղ կը խօսուի 12 լեզու. լատիներէն,
իտալերէն, աղաւաղեալ յունարէն, հայերէն, ղփտերէն,
յակոբիկերէն, մարոներէն, ասորերէն, հնդկերէն, վրացերէն,
ալբաներէն, մակեդոներէն, արաբերէն . . . : Կիպրոսի Հայերն
ունին երկու եպիսկոպոս, Նիկոսիա և Պամակիսթա քաղաք-
ներուն մէջ, որոնք կը հպատակին միայն Հայոց պատրի-
արքին որ կիլիկիա կը բնակի, զնա կ'ընդունին պետ և
կեղեցւոյ, որ Հոռմայ պապին հաւասար և նոյնանման իշխա-
նութիւն ունի : Հայերն ունէին նաև երեք զիւղ. Սրաթարք,
Բաթան (Գիթրէայի մօտ, լեւանց վրայ) և Փօրնօքիքէ :

« Մեր օրով եղբայր Յուլիան, հայազգի լատինապաւսան
Դոմինիկեանը եպիսկոպոս ընտրուեցաւ, եկաւ ի Հոռմ Պիոս
Դ. պապին, սիրով բնդունուեցաւ և հաստատուեցաւ : Երբ
կիպրոս վերադարձաւ՝ Հայերը չուղեցին հնազանդիլ իրենց
պատրիարքին և Պապը ճանչցան : Յետոյ, նա վերցնել տու-
աւ շատ մը հերետիկոսութիւններ և նախապաշարութիւններ . . . :
Իմ առաջին ուղևորութեանս ատեն՝ այս բարի անձին հետ
եկայ Եւրոպա 1556 ին, երբ դեռ եպիսկոպոս չէր եղած,
այլ վարժապետս էր : Ուրիշ անգամ մ'ալ 1570 ին, երբ

* Տես Վալ-Վենետ. Հ. Դ. Սիւշանի :

Թուրքը տիրեց Կիպրոսի թագաւորութեան՝ զանազան գործերու համար իրեն հետ դնացի Հոսմ, Պապին: Նորին Սրբութիւնը տեսնելով զնա, և խմանալով որ բարի եպիսկոպոսը զրկուած էր իր հովուական թեմէն՝ զինք յեպիսկոպոսութիւն զրկեց ՚ի Պուէ, Ֆալապրիա: Պիոս, պապն, այս բանն ըրաւ զի այդ տեղ կային բազմաթիւ Յոյներ, և յիշեալ զերապայծառը, թէն հայազգի՝ Կիպրոսի յունարէնը կը խօսէր մայրենի լեզուն պէս: Մինչև հիմա կ'ապրի հոն»:^{*}

* — Description de toute l'isle de Cypre et des roys, princes et seigneurs... par R. père F. Estienne de Lusignan de la Royale maison du Cypre.

Օսմանեան իշխանաւթեան ներքեւ

Օսմանցիները Կիպրոսի մէջ Հայոց նպաստաւոր տրամադրութիւն ցուցած կ'երևին: Աւանդութեան մը նայելով Հայերը զխրութիւններ ընծայած են արշաւող բանակին, ուստի Նիկիոսի լատին արքեպիսկոպոսը անկէք կարդացեր է Հայոց զէմ որ Հոյ տունէ տեղի չը բազմանան:^{*} Ինչ ծանօթ պատմիչները լուռ են այս մասին, բայց թերևս ինչպէս տեղացի յոյներու՝ նոյնպէս հայերու մէջ հակակրութիւն կար վեհնետական իշխանութեան և լատին կղերին զէմ:

Ինչպէս Լուսինեաններու և վեհնետացիներու՝ այնպէս ալ Օսմանցիներու ժամանակ մայրաքաղաքին պահպանութեան կը մասնակցէին Հայերը, և մինչև կէս դար առաջ Հայ պահապաններու յաճնուած էր «Պաֆի գրան» կէտը. որմէ կը մնայ ցարդ Էյսկէնի Փափուսու բացատրութիւնը: Կար նաև Էյսկէնի թօփուսանունով ծանօթ թնդանօթ մը, որ 1878 ին Կ. Պոլիս փոխադրուած է:

Ներկայ գաղութի զխաւոր եկեղեցին, Ս. Ստաւածածին, որ մայրաքաղաքի նուաճման պահուն ազի շտեմարան եղած էր՝ միննոյն տարին (1570), Հայոց կը յանձնուի յատուկ Զեմմանով:

Այս եկեղեցին՝ մասն է Կուսանոցի մը, զոր «Երուսաղէմի Աստուածածին» անունով հիմնեց Պալտուին տը Պուլուն (1116 ին մեռած): Ի վերջոյ վանքը կոչուեցաւ «Տիրուսի Աստուածածին» (Notre Dame de Tyr): Հենրի Բ.

*Վեհնետացի զորավար Անճելօ Կաթի (որու ձեռագիրը հրատարակած է Բուլքարոս Գաթիճեանի) վկայած է որ Օսմանեան բանակը կազմող 248,000 հոգիին մէջ հային 40000 հայեր, որոնք կը ծառայէին իբրեւ ռազմիկ: ամբլութիւններ կը կառուցանէին, տեղացիներ կը բանային և մերկնադորձական աշխատութիւններ կը կատարէին: Եթէ վկայութիւնը անճիշտ է՝ դէմ թիւը չափազանցեալ կերեւի:

տեսնելով որ չենք թէ՛ ժամանակի և թէ՛ երկաշարքի ազդեցութեամբ վառնալու չենք կոյսերուն հասնութեամբ քան զի առաւ զայն, և ի հիմանց նորոգելու ձեռնարկեց: Մինչև 13000 բիզանդ ծախսած էր արդէն երբ իր եղբորը Սմարթի (մեր Չապուան Լիւսնեանի ամուսնոյն) ձեռքով գահազուրկ եղաւ (1310):

«Այս կոստանոյի Մայրապետն էր 1308 ին՝ Գոյր Յիւսէ, խոր ծերութեան հասած հայ իշխանուհի մը, — Հիթուս Ս. ի գոտարը, Սիպանի տէր Յուլիանի ալորին: Իրմէ վերջ Մայրապետ կը լինի իր քոյրը Մարիամ,* Գոլիանն իսպանեանի ալորին, առաքինութեամբն ալ մեծահամբաւ տիկին մը:

Քիչ ժամանակ վերջ կը տեսնենք Կարդուսեան (Char-treuse) կրօնատուրուհիները հաստատուած այս վանքի մէջ: Իսկ Թարթուզա տնուան գործածութիւնը կը կարծուի արդիւնդ շփոթութեան մը, որովհետեւ Կարդուսի մէջ կար մի ուրիշ արքայարան, «Թորթոսայի Աստուածածին» անունով, (Notre Dame de Tortose):

Այս և հայոց տառած Յերմանի օրինակը:

«Էմիր իւ իսկըայիլ քիրամ, բէպիր իւ բիւլէրայիլ ֆիլիսամ, զիւղատը վելիւթիրամ, սահիլ իւ իզը վելիւթիւլամ, և մուխթասու պիւլիլիլի ինայիլ իւ մելիլ իւ էրպէր: Գրպրս Գէլէրպէլիլի Մուղաֆիլէր, սամէ Էրպալուհու: Թէլիլիլ ըլֆիլի հիւմայուն վասիլ օլընաղ, մալիւմ օլա բի

* Camille Enlart Մարգարիտ անունով կը յիշատակէ այս տիկինը, ինչ որ չէր լինէր Է ի մէջ այլոց, հին ժամանակագրութեան մը հետեւեալ տողերով:

«... Puis esposa la royne Ysabeau d'Ermenie Heiton, le fis Constans, qui estoit conestable et baill d'Ermenie et orent deus fis et cinq filles: Livon, Thoros, Sebille, Femie, Ritta, Ysabeau et Marie ... Marie esposa Gui de Ibelin...»

Լէֆգօշա գալստիւնտ աման իլէ աղատ օլան Էրմէնի թաշիֆէսինին պաղը կէլուպ՝ գալայը մէղպուրէտէ վաղի օլան Թարթուզա տէնմէլլէ մարուֆ գասիլի բինիսէլէրիտէ հալիկա միլի թուղ գօնըմըլ օլուպ՝ պօշանաղգաս կէրու բինիսէլէրի օլմասըն բէնա Էլլէտիլլէրի Էնլան, պալարուսամ բի, կէլընիլ, ֆիլիպղի թայիֆէլի մէղպուրէ իսթիման իլէ խէլաս օլուպ զիբը օլունան բինիտ գասիլի բինիսէլէրի օլուպ ձամիլ շէրիֆ դուրպիւնտէ տէլլիլ իսթ՝ իլլինտէ օլան թուղ պօշալուպ թէմամ օլարգուան սօնրա կինէ բինիտէլէրի օլուպ ալինի պաթըլլէրի իզըէ գալիլ Էլլէլլէր, ամմա վաղը գասիլիտէն զիկառէ նէնն պինա Էթիլիլլէրան հաղէր Էլլէլլէլիլ, շէօլլէ պիլէսիլ, ալամէթի շէրիֆէ իթիմատ գըլասըլ: Թահրիլլէն ֆիլ ալասըլլը շէրիլ զիլհէննէ, սէնէթէ սէմանին վէ սէպիլլէ վէ թիսամիլի:

Մարթիան միւթապըլլէթիւն լի ալիհա:

Նիւղիլլէթ ան հիւ պիլա թաղիլիլ նիմիլլէ-հիլ-ֆաղիլ Մուհամմէտ իսիլի Մուհամմէտ էլ միւթիլլա պիլ գաղայը Լէֆգօշա: Խֆիլլէ ան հիւմա:»

(Թարգմանարիւն)

«Ան Կարդուսի Գէլէրպէլի Մուղաֆիլէր, զերազնիւ հրամանատար հրամանատարաց, պերճաշուր մեծ պեմաց, յարդիլի և պատկանիլի, մեծապատիւ և մեծափառ, ամենամեծ թագաւորին (Աստուծոյ) առաւել շնորհօքն յատկապէս բնորեալ, տեւական բոլոր բախտատուութիւնը:

Երբ հասնի թագաւորական բարձր հրովարտելի՝ յայտ լիցի որ Նիկիսիլլէրիլլին մէջ թաղութիւն հայեցիլլիլ փրկուած հայ ազգէն ոմանք եկան և ազաւելլին որ յիշնալ բերդին մէջ գտնուած Թարթուզա տնուան ծանօթ իրենց եկեղեցին:

որուն մէջ հիմա պետական ազգայնաբան է, երբ պարսպաբան
նորէն իրենց եկեղեցին ըլլայ: Այս պատճառով հրամայեցին
որ տեսնէք. թէ իրօք յիշեալ ազգը զթուրթին խնդրելով
ազատուած է, և եթէ յիշեալ եկեղեցին իրենց նախնի ե-
կեղեցին է և մզկիթի մօտ չէ՝ մէջը գտնուած ազգ պար-
սպաբան լինալէ յետոյ նորէն իրենց եկեղեցին ըլլայ, և
իրենց սնտուի ծէսին համեմատ տիրանան: Բայց հին զիւ-
րէն աւելի բան շինել տալէ զգուշանաք. այսպէս գիտնաք.
փառաւոր նշանակին հաւատ ընծայէք:

Գրուեցաւ զիջեմէն ամսոյ կէսին, ինք հարիւր եօթա-
նասուն ութ թուականին (1370):

Պատճեն համաձայն է բնագրին:

Անպիտիտ ընդօրինակուեցաւ բնագրին: Գրեց, նուազուստ,
Մուհամմէտ որդի Մուհամմէտի, գաւառոր Նիկոսիոյ գա-
ւառին մէջ: Աստուած ներէ երկուքին ալ (հօրը և որդւոյն):»

Յայտնի չէ թէ եկեղեցին օսմանցիներէն առաջ երբ
և ինչպէս անցաւ Հայոց ձեռքը, և ինչու Յոյները
սարկիսերով կը դատաւարեն անոր տիրանալու համար:
Յարկ պահուած հեռանկարով օրինակներէն դատելով Հա-
յերը առնուազն 63 տարի զբաղած են Յոյներու դէմ և
հետզհետէ ձեռք բերած են տասնէ աւելի վաւերաթուղթեր
ինչպատ ազգին: Դատին ամենէն տաքնապալի միջոցը
եղած է 1614 թուականը, յորում՝ համարակալ իսա էֆեն-
աին եկեղեցին ածուրդի կը հանէ, մէկ երրորդ մասը կը
վաճառէ Յունաց և երկու երրորդը Հայոց, և իբրեւ օրինա-
ւոր վաճառում սեփականութեան մուրհակ ալ կուտայ: Բա-
րեւադպաւար Հայերը կը յաջողին բեկանել տալու տրուած
վճիռը և իրաւունք կ'ստանան եւս պահանջելու իրենց
գրամը: Յոյներն ալ նոյն առթիւ կը դատաւարեն համարա-

կալին դէմ, որով Հայոց անկախ սեփականութիւնը կ'ըն-
դունուի, — թէ և կը տեսնուի որ ազգէ 21 տարի վերջն ալ
Յունական պահանջունները կրկնուած են:

Ահա այս վաճառումը բեկանող հեռանկար:

Սէպէպի թահրիբի քիթապը շէր'ի պու տըր քի:
Տէրկեհանը ալիի լաղալէ մերձիկն լի իշալի չափուշարնըտան
Ֆէրուս չափուշ, զիյտէ գատուհու, և էալինտէ ումումէն
ճէղիթի Գըպըրտա վաղի գուտաթը իսլամէ իթիմալէն
եմրի շէրիֆ վաքիտ օլուպ' մազմունը սաաւէթ մազրու-
նընտան՝ ճէղիթի մէզպուրէտէ մալ տէֆթէրտարը օլան
իսա, վէ Պէյլէրպէյի միսէլլիմ էլհաճճ Սիւլէյմանըն
թէֆթիշէրի ֆէրման պույրուլմաղին՝ իթիմալէն աղալը
մէճիս օլունուպ' միւպաշիբի մէզպուր մարիֆթիթիյէ միւ-
մալիէյհ իսա էֆենտի վէ էլհաճճ Սիւլէյման պէյ իհզարը
շէր' օլընաղտա՝ մահրուսէի Լէֆֆօշատա սաքլին օլան
էրմէնի թալիֆէսինտէն Սիմիսի վէլէտի Ղապէլ վէ Աթթուր...
վէ զայրիւէրի պա սէրիհիւմ մէճիսի շէր'ի շէրիֆէ կէլուպ'
միւշարիլէյհ իսա էֆենտի մահզարընտա շէյլէ թահրիբի
քէլամ էյլէտիլէր քի, մէզպուր իսա էֆենտի Պաֆ գա-
փուսու գուրպինտէ թարպուսի տէմէքէ մարուֆ օլան քի-
լիսա պա'տ էլ ֆէթհ այինի պաթըրըմը իւզրէ իպատէթ
էթմէք իշիւն հիյնի ֆէթհտէ մերհում Մուսթաֆա փա-
շա, նէվիլէր Մուհամմէտ մերգատիհի, հազըթթիլէրի պիղէ թէմ-
լիք վէ թային էտուպ էլիմիղէ գաթի թէմէսիւք մէրուպ
մուճիպինճէ Տէրսաաւէթտէն ահքեամը գաթիլէ վէրիուպ
պունտան ազալմ մուճիպինճէ հիւքքեամը զիւլիհիթի-
րամ հուզուրլարընտա ֆալը խուսումէթ օլունուպ' քիլիսէի
մէզպուրէ եւտիմիղտէ իպղա օլունմաղ իւզրէ հիւճէճի շէր-
իլէ վէրիմիշ իքէն, պի զէյրի հազըրն, մէզպուր իսա

էֆէնտի բիւիսայը մէզպուրը պիւտ թէմէսիւք զապմ էտէր-
սիդ տէյու սիւսիւնիւ քէֆէրէի Բումա վէ սիւսանընը սիդէ
պէյ՝ էտէրիդ տէյու՝ զուլմէն սիլոտէն օթուդ ալթը պին
ազէէ ալտը. բիւիսէի մէզպուր պիլիմ ետիւիլոտէ միւքի-
յէթ իւզրէ թասարբուֆումուզտա իքէն՝ ֆիլուլի պիլզէ
պէյ՝ էթտիմ տէյու ալտուդը ազէյի էմրի շէրիֆ մուճի-
պինճէ ալթէրիլմէսինի թալէպ իտէրիդ աէտիքէրինտէ,
ինտէսիւալ միւշարիլէյ՝ իսա էֆէնտի ճէվապ վէրուպ,
ֆիլհագիդա, բիւիսայը մէզպուրէ սիւսանընը էրմէնի թա-
յիֆէսինէ եիկիրմի պիր պին իւշ եիւզ ազէյէ պէյ՝ էտուպ
ազէսինի ալտըմ տէյու իղրար վէ իթիրաֆ էտուպ, մէզ-
պուրուն էրմէնիլէրին եէտէրինտէ օլտն ահքեմալը զաթ'իյէ
վէ հիւճէճի շէր'իյէյէ նազար օլունտուզտա՝ ֆիլվազի, քի-
ւիսայը մէզպուրէ բիրարէն մէզպուրուն էրմէնիլէրէ պէր
մուճիլի էմրի շէրիֆ իւշ տէֆա հիւքմ՝ օլունտուզունա
եէտէրինտէ օլտն հիւճէճի շէր'իյէլէրի տալարարբնա
միւթապլը օլմաղին՝ մէպլաղը մէզպուր եիկիրմի պիր պին
իւշ եիւզ ազէէ մէզպուրուն էրմէնիլէրէ հիւքմ պիրէ հէ-
զէ իլ վասիլա զըպպէթթալապ քէթպ օլունտու։ Ֆի էվա-
խորը շէհրի Բէմէզան իւլ միւպարէք, լի սէնէթի սէլասէ-
թէ ու աշըրինէ ու էլի։

(Թարգմանոչքիւն)

«Պատճառ զրութեան Օրինական զրոյս այս է որ։

Բարձր զրան — մշտնջենապէս թող լինի ամենաբարձր
անձայ զիմիւռ տեղը — բարապանսիւն Ֆէրուս չալուշ, —
թող աւելնայ անոր յարդը — եկած է, իր ձեռքն ունենալով
Էիպրուսի մէջ գանուող համայն իսլամ՝ գատաւոր-
անքուն ուղղեալ նուիրական հրամանադիր, որուն երջան

կանորէ բովանաղակութեան մէջ հրաման տրուած ըլլա-
լով որ յիշեալ կղզւոյն գանձային ընդհ. համարակալ Խա,
և Պէյլէպէյի գաւառապետ Էլհաճճ Միւլէյման քննութեան
ենթարկուին՝ ըստ այնմ, Ժողով կազմուելով, յիշեալ բարա-
պանի միջոցաւ յիշեալ Խա էֆէնտի և Էլհաճճ Միւլէյման
Պէյ, Ատեանին առջև բերուելով, Նիկիսիա քաղաքի մէջ
բնակող Հայոց ազգէն Միմէն որդի Ղազարի, և Աստուր
որդի ... ի, և այլք, հանդիւրձ իրենց զլսաւորով, նուիրական
Օրինաց Ատեանը դալով, յիշեալ Խա էֆէնտիի առջև այս-
պէս խօսեցան։ «Պաֆի զրան մժար, Թարգմուսի անու-
նով ծանօթ եկեղեցին, (Սամանեան) նուաճումէն վերջը,
հանդուցեալ Մուսթաֆա փաշա, — Աստուած լուսաւորէ դե-
րեզմանը — մեզի սեփականեց և յատկացուց, որպէս զի մեր
անտառի ծէսին համեմատ աղօթենք, և ձեռքերնիս վճռական
մուրհակ տալով՝ ըստ այնմ կ. Պոլիսէն վերջնական հրա-
մանադիր տրուած և ասկէ առաջ անոր համեմատ մեծա-
րկի գատաւորներուն առջև ալ վէճը լուծուած և մեզի օրի-
նական ֆեօձէքներ տրուած էին որ յիշեալ եկեղեցին մեր
ձեռքը մնայ, ասոնց հակառակ՝ յիշեալ Խա էֆէնտին ա-
նիրաւարար, ըսելով որ զուր այդ եկեղեցին առանց մուր-
հակի կը գրաւէք՝ և ըսելով որ մէկ երրորդը Յոյն ուրա-
ցողներուն և երկու երրորդը ձեզի կը ծախենք՝ մեզմէ բռնի
առաւ երեսուն վեց հազար ստակ։ Փառաւոր հրամանադրին
համաձայն կը պահանջենք որ ես անուսի այն գրամը զոր
յանիրաւի մեզմէ ստացաւ՝ որպէս թէ մեզի վաճառած
ըլլալով յիշեալ եկեղեցին, մինչդեռ անիկա մեր ձեռքն էր
իրեւ մեր սեփականութիւնը»։ Երբ ասիկա ըսին յիշեալ Խա
էֆէնտին, իրեն հարցուելուն՝ պատասխանեց և ընդունեց
և խոստովանեցաւ որ արդարեւ յիշեալ եկեղեցւոյ երկու երրոր-
դը Հայոց ազգին ծախեցի ըսան մէկ հազար երեք հարիւր

ստակի, և զրամբ առի: Ուստի յիշեալ Հայոց ձեռքը եղած քաղաքձակ հրամանագիրներուն և օրինական մուրհակներուն նայուելով (տեսնուեցաւ որ) իրօք յիշեալ եկեղեցին կրկին հիւրին յիշեալ Հայոց վճռուած է, և ասոր համար նուիրական հրամանագրին համեմատ ձեռքերնին գտնուած օրինական մուրհակները իրենց պահանջին համաձայն են: Հետեալ քար յիշեալ դումարը, քան մէկ հազար երեք հարիւր ստակը* Հայոց (տրուելու) վճռուելով այս վկայադիրը, ի պահանջման զուեցաւ: Ի վերջ օրհնեալ Քամազան ամսոյ, հազար քան և երեք թուականին (1613):»

Պէտք է զխնալ որ թուրքերն ալ պահ մը հետամուտ գտնուած են այս եկեղեցին իբրեւ մղկիթ գործածելու: Բաւերազարար ժամանակին Միսֆիթին՝ անոնց հակառակ վճիռ արձակած և խնդիրը փակած է:

Պատճառ չկայ տարակուսելու որ Ս. Աստուածածին նախապէս լատին կրօնաւորներու եկեղեցին էր. շէնքին ձեւն ալ կը յայտնէ այդ բանը: Սակայն տարակոյս չկայ նաեւ որ օսմանցիներէ առաջ իսկ փոխանցուած էր հայերուն: Կանխաւ յիշուած ձեռագիր Յայրմաւուրքի երրորդ յիշատակագրողը, թումա Ատրպատականցին, այս մասին թողած է մեծարժէք վկայութիւն մը: Յիշելէ յետոյ իր օրով կատարուած վերանորոգութիւնը՝ կ'ըսէ, «... և մինչդեռ կազմէաք զեկեղեցին՝ գտաք յորմ եկեղեցւոյն մարմարինոնայ խաչ մի զոր կազմեալ էր յՁ և յԹ թուումըն (1460): Այլ և պատմութիւնս իմն սակա երաշտութեան յՁ և Ժ և Ձ թուին (1467) եղեալ ի սկզբան Այսմաւուրացի Սարգիս եպիսկոպոսէ, որ էր լեալ Առաջնորդ քաղաքիս Լաւրօշայ. գտաք նաեւ որ է ի սկիզբն ճաշու գը-

* Երեք ստակ (պզէ) կ'արժէ մէկ փարա, 40 փարա կ'արժէ մէկ դահեկան:

րոցն եղեալ ի Գաւիթ եպիսկոպոսէ ուսմանէ յՁԹ (1504) թվ.: Ուստի և ես ամենամեղս և թափուրս ի լաւագունից, Թումա, լոկ անուամբ յօգեալ յերամս բանասիրաց, պարս վարկայ՝ զերեսին վկայութիւնս զայսոսիկ ի մի վայր պարունակել, զի սոքն երեքեան թիւքս հաստատահիմն վկայութեամբ ցուցանեն զլինել տաճարիս սրբոյ ի ձեռն Հայոց յառաջագոյն քան զգալն Տաճկաց, վասն որոյ ինդրեմ ի սրբազան հարցոյ զինի եղելոց, անմուտց յիշմամբ ունել ի մար զօրեղ և զհաստատուն վկայութիւնս զայսոսիկ, զի դուցէ արդեօք յորժամ երեսոցն ներհալք ումանք սակա եկեղեցւոյս սրբոյ ինքեանց զու առելով սոքօք հերքել և պապանձեցուցանել զամենայն հակառակողսն: Գրեցաւ սա ձեռօքն ամենավարան թումայի:՝* ՌՃԺ և Է թուին (1668):»

Այս սողերէ կը հասկցուի որ, թէն եկեղեցին հայոց բացարձակ սեփականութիւն կը մնայ, բայց յունաց կողմէ պահանջումը զեռ չը գաղարկը օսմանցւոյ մուտքէն զրեթէ մինչև մէկ դար եւ. և որ ուշադրաւն է աւելի՝ հայոց կողմէ տարուէ տարի յունաց արքեպիսկոպոսին սուրճ, շաքար, բրինձ են. բնծայ զրկելու սովորութիւն մը կը շարունակուի մինչև դարուս սկիզբները:

Ս. Աստուածածին խորանին կողմէն պատուլ անջատուած կայ իւղատուն մը որ Ս. Սարգիս կը կոչուի, երբեմն հոն զրուած պատկերին անունով: Եկեղեցւոյն արեւմտեան մասս ուն ալ այժմ կանանց յատկացուած՝ և Ս. Գէորգ աւանդուով ծանօթ է, մանաւանդ յոյներու, որոնք զեռ կը այցելեն հոն կախուած Ս. Գէորգի պատկերին: Կարելի չեղաւ ճշդել հայոց նախկին եկեղեցւոյն տեղը, թէն տե-

* Սա է թումաս վարդապետ (յետոյ եպիսկոպոս) Կուրիճանեան, հայ տըպագրութեան բազմեւրաստ աշխատաւոր մը: Վկայանեցաւ յԱմնդեւրոմ:

դացիք ամանք կը զրուցեն Ս. Գևորգ անուն եկեղեցւոյ մը զրուծիւնը ազգային գերեզմանատան մօտերը, նոյնպէս Պօղոս-Պետրոս անունով մատուռի մը՝ միևնոյն կողմերը*։

Նիկիոսիայէն զուրս, Իւպրոսի հայկական ամենահին յիշակերտը կը համարուի Պամակոսթայի մատուռը, որուն զմէկէն մասամբ, և սեղանն ամբողջովին կործանած են։ Չունի հին արձանագրութիւններ բացի հայերէն մի քանի տառերէ, որոնք կը նշմարուին պատերուն վրայի եղծուած պատկերներուն վերեւ։ Ասոնցմէ զառ՝ քարերու վրայ կը կարդացուին վերջին այցելուներու անուններ և լուսկաններ, ամենահինը 200 տարուան։ Ասոնց կարգին՝ կը տեսնուի մի Աստուածատուր վարդապետ 1711ին, և Կեսարացի թաղէս վարդապետ 1718ին։ Երեսուցէ մի վանուց ձեռագիրներէն մի «Խորհրդածութիւն սրբազան պատարագի» կը ստորոշակէ այս յիշատակարանը։ «Գլխաւ զիբըս այս ձեռամբ անխմաստի մեղուցելոյ Յօհաննիսի սպասաւորի աստուածային բանի, ի թուականիս Հայկազեան սեպի 242 (1317) ի Կիպրոս կղզի, ի դուռն Սասունոյ մօր տաճարին Աստուածածնի որ է վանք, և կոչի Կանչուոր, ի քաղաքիս Մաղուսա»։ Յայտնի չէ թէ ներկայ կիսաւեր մատուռը սոյն Կանչուոր վանքէն է**։

Պամակոսթայի և Բիսիօպի եկեղեցիներէն զառ՝ ձեռագիրներու մէջ յիշուած կան Ս. Խաչ և Ս. Հրեշտակապետ, որոնց առաջնոյն տեղն անձանօթ է ինձ։ Իսկ Հրեշտակա-

* Նազեա պ. Անլարի կատարած պեղումները Հայոց գերեզմանատան մօտ դուրս բերին հին եկեղեցւոյ մը հիմքը, (1902)։ Կ'ըսուի որ այս է Հայոց նախին եկեղեցին, զոր խորհրդած են Կարդուսեանները և փոխանակած են իրենց եկեղեցւոյն հետ։

** Վիեննայի հայերէն ձեռագրաց Յուգլին մէջ (Հատոր Ա., Գլխաւ Բ., էջ 652) կը յիշուի մի Աստուածաշունչ, «որ գրեցեալ է ի Եփեսոսի 1305» թուին ըստ մասին ի Մաղուսայն (Մաղուսայն) Կիպրոսու . . .»։

պետ կը գտնուէր, ըստ «Սիսուան» ի՝ Ճիպո գիւղի մէջ, որ հաւանօրէն՝ նոյն իսկ Քօրնօ-Քիլոյ կամ Քօրնօ-Ճիպոյ հայկական գիւղն է, այժմեան թրքացած Կիլիկիոնէն։ Հոն կայ եկեղեցւոյ աւերակ մը։

Այս եկեղեցիներու և անոնց սեփական կալուածներու լրումն ու աւերումը բնական հետեանքն են Հայ Ժողովրդի հեազհեաէ նուազման, որ նոյնպէս հետեանքն էր, կարծեմ, կրօնափոխութեան և արտագաղթութեան։ ԺԲ, զարու Կիսուն (1743)՝ մի անգլիացի ուղեւոր — Richard Pococke — գրած է։ «Թէև յոյժ սակաւթիւ հայեր կան (Ի Նիկիոսիա), բայց և այնպէս հին եկեղեցի մ'ունին հոս, . . . խիստ չքաւոր են, թէև ունին արքեպիսկոպոս մը, և լեռներուն կողմն ալ՝ վանք մը»։ Աւելի առաջ, 1734 ին՝ Նախիջևանցի ուխտաւոր մը վանքի մասին կը գրէ թէ էր «քարքրեալ և խաղաւաղ և ամալի. չկայր կրօնաւոր», թէև միևնոյն տարին վանքի մէջ նորոգութիւններ կը կատարուին ձեռամբ Յարութիւն վարդապետի։*

Բարերազգարար այդ միջոցներուն իրարու կը յաջորդեն մի քանի զործօն հողեւորականներ, որոնք թէ՛ բազարի եկեղեցւոյն և թէ՛ վանքին համար նոր հասոյթներ կ'ապահովեն։ Թերեւս ատոնց շարքէն է որ Կիպրոսի մէջ խաղա չէ անհետացած հայութիւնը։ Գրաւոր յիշատակութիւններէ կը տեսնենք որ նախ Քիթրէայի մէջ կը գնուէր երեք ու կէս արտաւար հող (1744) Գրիգոր Շղթայա-կիւր պատրիարքին գրամով։ Նոյն գիւղը, Էօլ Տէյիրուէնի ջազացքին կէսը՝ 1751ին կը նուիրուի Առաջնորդ Յովսէփ վարդապետէն։ Այն միջոցներուն կը գնուին Պաշ փոռնարի հողերը — վանքի ճանապարհին վրայ — նաև վանքին ծո-

*. — Այս նորոգութիւնն արտօնող «Մուրաւիէ»-ն մէջ Յարութիւն վարդապետը կոչուած է «Այս Մաղարի քուսնեզու Արթին բահիպ»։

վեղերեայ մասը: Ասոնց կը յաջորդեն Մարտիրոս եպիսկոպոսի կտակած երեք Նաղացքները, վերջիշեալ զիւրին մէջ, որոնց երկուքը զեռ կը մնան ազգին ձեռքը: Մարտիրոսի յաջորդ Յակոբ եպիսկոպոսի օրով (1783-1799) կը կատարուի Առաջնորդարանի տեղափոխումը, որու պարագաները յայտնող վկայաթղթին սկիզբը՝ կը կարդանք այս սողերը:

«Արդ՝ զայս ինչ յայտ լիցի յԱրամեանս գրոհիցդ. զի շուրջ զթուականութեանս մերում. որ 'ի ՌՄԼԸ (1789) յունվարի ա. ին. ես Տէր Յակոբ Եպոս., որ և առաջնորդ 'ի Կիպրոս Ժողովեանս. Ար. Ածածնայ. Եկեղեցւոյ. ես կամօք իմովք, ձեր հին առաջնորդարանն, որ էր ջրի սուլապի ետէն. յարեւելից կուտէ, կարի հին և նեղ տեղի, փոխեցի հետ մհարի. Յովակիմի որդուցն, բարեպաշտօն, մհարի. Յարութի. և Մարգիս ամիրայիցն. և առի խրեանց մուքըն, որ եկեղեցւոյ պարտիդի, յարեմուտն է և արարի առաջնորդարան. լաւ բնդարձակ տեղ է, քան զիմ տվածն երկու զաթ աւելի, թէ տունն, և թէ միջի պարտէզն. կն կն . . . »:

ԺԹ. զարու սկիզբը՝ Էտիրնէցի Մկրտիչ վարդապետ և Տաթևացի Պօղոս վարդապետ հոգեր կը կտակեն վանքին: Նոյն միջոցին՝ նշանաւոր կը լինի Առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոս, ըստ ամենայն հաւանականութեան նոյն Յովհաննէս վարդապետն՝ որ ծայրագունութեան ատարձան ստացած էր 1784 ին, Ստոյ Թէոդորոս կաթողիկոսէն: Ուշագրաւ են այս առթիւ տրուած կոնդակին հետեւեալ մասերը:

«Յի. Քի. ծառայ Տէր Թէոդորոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց, որ և պատրիարք Տանն Կիլիկիոյ և սպասաւոր ս. Լուսաւորչի Աջոյն երկնահանգէտ և վեհափառ Աթոռոյն

Նորին աշակերտ ես յետնեալս որ նարդենիս եմ կաթոռ շիկոս ասեալ, առեալ զչնորհս այս և զաստիճանս ծայրագոյն վարդապետութեան 'ի վերոգրեալ վեհէ, այսինքն ի Միքայէլէ որբագնակատար կաթողիկոսէ, շնորհեցի Տն. Յօհաննու հրեշտակալիօն վարդապետի վանականի 'ի միարանութեանցն ուխտի Սրբոյն Մակարայ խստալիօն ճըզնաւորի, որ 'ի Կիպրոս կղզւոյ, զի եկեալ էր սա վասն Ժողովարարութեան յԱտանայ քաղաք, և ետու զգաւազան ծայրագունի, այսինքն մեծ վարդապետութեան, 'ի Թլին Հայոց ՌՄԼԳ ամին, յըսկիզբն դեկտեմբեր ամսոյ, ի մէջ սրբոյ եկեղեցւոյ յանուն նախաւ վկային Քսի. սրբոյն Սահմանոսի, առաջի բազմամբոխ Ժողովրդեան, և երկու ծայրագոյն վարդապետօք, որք խարտաւիլակ կղեն սմա, այսինքն Կարապետ և Կիրակոս իմաստնատենչ վարդապետօք: որ թեւադրութեամբ հոգւոյն սրբոյ գօրով իմ յԱտանայ, ետու զվարդապետական իշխանութիւնս զայս, Տր. Յօհան մաքրակենցազ վարդապետին, այսինքն զչորեքտասան իշխանութիւնս, որ և 'ի սրբոց երջանկաց՝ վարկանի ծայրագոյն վարդապետական իշխանութիւնս: Զկարգն քահանայութեան և արեղայութեան 'ի Մարտիրոս ծերունի և լուսահոգի վարդապետէն, որ գէտ և Առաջնորդ էր Կիպրոսի՝ ընկալեալ. և զաստիճան մասնաւոր վարդապետութեան՝ 'ի Ղաւթայ եպիսկոպոսէ Պէլէնիցոյ ընկալեալ. և զաստիճան մեծի վարդապետութեան ընկալաւ յինէն: Եւ արդ այսուհետեւ ունի իշխանութիւն 'ի Հոգւոյն սրբոյ և յինէն զոր ընկալաւ 'ի ձեռնադրութեանս նստիլ և բազմիլ ի վերայ մետաքսեայ և կերպարանայ Աթոռոյն, նա եւ թագիւ բարդաւաճեալ և պճնեալ յանգիման լինիլ սրբութեանցն »:

Գրեցաւ զիրս և կոնդակս օրհնութեան և վկայականի ծայրագոյն վարդապետութեան, 'ի թվարեութեան Արամեանս տոհմի Ռ.Մ.Լ.Գ. (1784) և զեկտեմբեր ամսոյ ժ և Է, բնոյ հովանեաւ սրբոց չորից աջերաց, որք աստ կան 'ի պահպանութիւն ազգիս Հայոց:»*

Այս Յովհաննէս վարդապետի առաջնորդական պաշտօնը հաստատող կոնդակներ տրուած են, թէ՛ Դանիէլ պատրիարք — կաթողիկոսէն (1799) և թէ՛ Յովհաննէս պատրիարքէն (1800): Վերջինս ունի թուրքերէն լեզուով զբուռած օրինակ մ'ալ, երկու մեղր երկար թղթի վրայ: Յիշեալ հայերէն կոնդակին սկիզբը և վերջին մի քանի տողերը կ'օրինակեմ աստ:

«Յի. Գի. ծառայ Տէր Յովհաննէս վարդապետ և Արհիեպիսկոպոս, որ և շնորհօք սուրբ Հոգւոյն Աստուծոյ ճշմարտի կոչեցեալ վերատեսուչ և Պատրիարք մեծի արքայանիստ թագաւորեալ մայրաքաղաքիս կոստանդնուպոլսոյ: Յորմէ ժամանեալ հասցէ զիր օրհնութեան և նամակ պահպանութեան, շնորհք առաքելական Աստուծային բազմապատիկ օրհնութիւնն և նախախնամական զթութիւնն ի վերայ հոգակաւոր բարելի կրղզոջն Ելիզարոսի և ի միջի գորին կառուցեալ և հաստատեալ սրբոց եկեղեցեաց և եկեղեցական մանկանց, այսինքն սրբանուէր և մաքրակենցաղ քահանայից, ուսումնասէր սարկաւադաց, հաւատարիմ երէցիոխանաց, բարեպաշտօն և Աստուածատէր իշխանաց և Աստուծով զօրացեալ աւօլիլթաւորաց, առատաձեռն խօճաներաց, պարոն վաճառականաց, բազմահարս արուեստաւորաց, արդարաւաստակ և բրանաջան հոգա-

գործաց, մեծաց և փոքունց, արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց, երիտասարդաց և կուսից և ամենայն չափու հասակի խնդալ ի Տէր Յիսուս առ յոյն բնաւից:

• • • • •
ամենեքեան զհնազանդութենէ բուռն հարեալք մի՛ որ իցէ որ իշխանութեան և բոս կարդի հրամանի սիրելի եղբօր մերոյ և Առաջնորդին ձերոյ Տն. Յօհաննէս համեստափայլ և քաղցրաբարոյ վարդապետին և շնորհունակ եպիսկոպոսին հակառակ երեւիցի...»:

Այս կոնդակներէն զատ՝ պահուած կը մնայ Յովհաննէս եպիսկոպոսի առաջնորդական Պերարն ալ, Սուլթան Սելիմ Գ. էն արուած:

Յովհաննէսի յաջորդ Պետրոս վարդապետի օրով (1812) Կ. Պոլսէն զրկուած է ֆէրմանի մը օրինակը, որով Սուլթան Մահմուտ Բ. խոտիւ կ'արդիւէ Կ. Պոլսոյ և զաւտաց մէջ հայերու ամուսնութիւնը խլամ խմամներու նիքրեանով, նաեւ ֆրանկներու հետ խնամութիւնը: Ինը տարի վերջ (1821), Ստեփանոս վարդապետի առաջնորդութեան ատեն, Երուսաղէմի Գաբրիէլ պատրիարքէն զբուռած է կոնդակ մը, որ յառաջարանի և օրհնութեան սովորական բանաձեւէն յետէ կը շարունակուի այսպէս:

«... Ծանկերուք, հարազատ հոգեւոր զաւակունք մեր ի Տէր, զի որովհետեւ 'ի հարիւրաւոր ամաց հետէ բնակեալ եմք խաղաղութեամբ 'ի խնամս Օսմանեան տէրութեան, պարտական եմք աղօթոյ լինել միշտ վասն հաստատութեան տէրութեան նորա, զոր տէր Աստուած 'ի խաղաղութեան պահեսցէ, զթշնամիս նորա կորազուիս բարացէ, բարեպաշտ շէֆքէթլի ինայէթլի մէրհամէթլի Սուլթան Մահմուտ սցորմած թագաւորին մերոյ կեանս եր-

* Սոյն Մէլքոնէ կաթողիկոսի կատարած Մեռնութեան հանդիսէ մը մէջ (1886) հետեւեալ աղբրը տեսնուեցան — Իր. Լուսաւորչի, Նիկաղոս Սքանչեղագործի, Սեդրեւորդոս հայրապետի և Փարսում ճգնաւորի:

գործը խաղաղականն պարզեցնուցէ, և տէրութեանն զբան գործակալաց զօրութիւն և կարողութիւն տալէ, զսիրտ նոցա ի վերայ Հայոցն ազդի քաղցրացուցէ, և զազգս մեր ՚ի հնազանդութեան պահեցէ. որք յարածամ ջանան պահել զազգս մեր ի վնասակարաց որպէս և այժմ: Վլասնդի ՚ի կողմանէ տէրութեանն սաստիկ և սաստիկ ֆէրման և կն առ մեզ վասն վլազ Պուլտանու երկրի խոտութեան և ապստամբութեան. ուստի զմիտ արքունի հրամանին աստ բոլոր ազգին յայտնի ծանուցաք թէպէտ, բայց հրամանն այսպէս է զի յամենայն տեղիս ուր գտանի ազգ մեր Հայոց՝ ծանուցուր կանդակաւ, և այս է միտ բանին, զոր բարեւոր ի միտ առնուլ պարտ է: Զի յայտմ ամի ՚ի մեռանել Ուլահու Պէկին՝ յառաջագոյն փախուցեալ ի փոխանդի Պէկի որդի Աւեքսանդրն՝ յայտմանէ իբրու նիւթ գտեալ յերկիրն Պուլտանու ապստամբութիւն յարուցանէ, և Պուլտանու Միխայ Պէկին ևս մոռացեալ զայնքան երախտի մեծազօր տէրութեանն և յիմարաբար հաւանեալ ի կամս ապստամբից ի վնաս անձանց և ազգին, ընդգէմ իրաւանց և արդարութեանն զապստամբութեան միտս ստացեալ. գորովագութ, ողորմած Օսմանեան մեծայաղթ տէրութեանն հակառակ շարժելով՝ զանմիտ սրիկայս ի մի ժողովեալ՝ զերկիրն վրդովն. յամենայն տեղիս սուտ համբաւ և գիր առաքելով զրպարտութեամբ. որպէս թէ ազգն իւրեանց միակամ իցեն ընդ չար խորհուրդ իւրեանց:

«Եւ ապա այս քոչական յանցանք յայտնի եղեալ տէրութեանն՝ յատկապէս խնայելով ի հասարակութիւնն, հրաման առաքեաց մեզ ծանուցանել աֆօրողիս բոլոր ազգին Հայոց որք բնակեալք են ընդ հովանեաւ տէրութեանն իւրոյ, զի թէ զիտէ ոք զապստամբութեան միտք ունեցող մարդ կամ զայն յիշեալ զրպարտական սուտ զրեանն տեսեալ իցէ, կամ ի ձեռս իւր անցեալ և կամ

գիտէ թէ որոյ մօտ կայ, և կամ ընդ տէրութեան արարմունք ունեցող մարդ թէ գտանի՝ ո՛վ ոք և իցէ զայնպիսեացն՝ ճշմարտութեամբ և անպատճառ խապար տալէ զայլթիւն որ բանան զայնպիսի վնասակար անձինսն ի միջոյ վասն խաղաղութեան և անդորրութեան հասարակաց որպէս և ումանք ի հարազատաց զայնպիսի ապստամբութեան յորդորիչ զրեանսն գտեալ տուեալ են տէրութեան: Իսկ և թէ զիտէ և ծածկէ և խապար չտայ զայլթիւն՝ յետոյ մինչ խմացուի, չարաչար զատապարտի և բազում վնասուց պատճառ լինի, զի ըստ Տեառն բանի՝ ոչ ինչ է ծածուկ որ ոչ յայտնեցի. և զազանի որ ոչ ծանիցի: Ուստի աֆօրողով և նշովիւք, ըստ հրամանի տէրութեանն պատուիրեմք ամենիցդ առհասարակ զգուշ մնալ, արթուն լինել, և անյապաղ կտտարել զհրամանն տէրութեան. ըստ վերոգրելոցն. զի մի՛ անկանիջիք ի վտրձութիւնն. քանզի այս է հարազատ և ստտագաթիւզար լինել, որպէս մինչ ցարդ անխարդախ մտօք ունիմք զնոյն հարազատութիւնն առ յաղթօղ տէրութիւնն, զոր միշտ պահելով ի հաստատութեան, պարտիմք առաւել ևս վրէժխնդիր լինել տէրութեան կամաց հակառակ կացօղին:

«Ապաքէն զայս ամենայն բարեւոր ի միտ առեալ ի չափ հոգւոյ պարտիմք զգաստ մնալ ի վնասակարաց, և խոհեմութեամբ կենցաղալարիլ յամենայն ուրեք և ճանաչել զտէրութեան հայրական գութն որ ի վերայ մեր և լինել աղօթարար միշտ վասն պայծառութեան և հաստատութեան տէրութեանն, ըստ առաքելական բանի: Նաև պատուիրեմք չիսօսիլ բնաւ զձեր վերայ հարկ չեղած մասլա հաթն, մանաւանդ թէ տէրութեան միւթալիս խօսքեր չէ պարտ ի բերան ձեր գտանել զի յայտ է և թէ վնաս մեծ լինի ազգին. զոր Տէր մի՛ արասցէ. այլ

կարտ է ամենայն մարդոյ իւր զօրծոյն և իւր անկարողն
մուխայէթ լինել առ ազատ մնալ յամենայն վնասուց հոգ-
ւոյ և մարմնոյ: Նաև ծանիցուք, զի յատկապէս կրկնեմք
զմտա Ֆէլմանին. խաթը կեօնուլ չինայելով, սրպէս ի
վերոյ զրեալ է. տէրութեան հակառակ եթէ որ դասնիցի՝
կամ յայտնեցէք զապրիթին տղուդ, և կամ զապրիթի
զխտութեամբ առ մեզ տուարեսցիք. քանզի եթէ ի մէջ հա-
տարակութեան ապստամբութեան մտօք մարդ գացի ոչ
թէ միայն զայնպիսիան, այլ և զառաջնորդն, զքահանայն
և զիշխանոն ի միտսն զատապարտելոց են, վասն զի ի
կողմանէ տէրութեան թէպտիւներ յատուկ լռեաններ յա-
մենայն տեղիս յղեցան, որք եթէ գացին զօր լապտամբ
ընդզէմ կամաց տէրութեան՝ զայնպիսիան յոր ազգէ և
իցէ, հանդերձ զխաւտօքն պատմելոց են, և զայս պատ-
ուիրեմք ամենեցունցդ վախկնով ի ներքոյ բանադրանաց,
որ մի՛ լինիցի ումեք զայնպիսիան ի զխան թաղուցանել
զի մի՛ անկանիցիք ի փորձութիւնս. վասն զի յանուն
միութեանն Աստուծոյ երկուեալ է տէրութիւնն անխնայ
պատմել թէ՛ զապստամբոն և թէ՛ զթաղուցանողսն այն-
պիսեաց: Այլքէն ի սակաւուց աստի բազումս իմաստա-
սիրեալ զգրեցեալս ըստ ամենայնի զգուշութեամբ և արթնու-
թեամբ և փութով կատարելով լերուք ողջ և օրհնեալք
յԱստուծոյ և ամենայն սրբոց նորա և ի մէջ. Ամէն»:

Վերոյիշեալ Սահիանոս վարդապետի օրով (1816) խօ-
նա Մարդիսի կինը Մարիամ և որդին Մարտիրոս ազգին
կը նուիրեն տուն մը, եկեղեցւոյն կից, և երկու ջրա-
ղացք՝ Վիթրէայի մէջ: Նոյնպէս, Բալուցի սարաֆ Յա-
րութիւն ամիրա Անտոնեան կը նուիրէ եկեղեցւոյն կից
քեօշի մը, որուն տեղը կը գտնուին այժմ երկու սենեակ:

ներ, աղջկանց զարդի վերածում: Խօնա Մարդիսի մի
ուրիշ որդին Յովակիմ, որ իւր միւրեկնի՝ Եօրեօ ջրա-
ղացքին հասոյթը տարիներով խրացնելէ յետոյ զայն ու-
րիշի ծախած էր՝ յանկարծամահ կը լինի 1819ին:

Կիպրոսի վրայ հոգեւոր իրաւասութիւնն, առաջուց ի
վեր Մոյ Աթոռին կը պատկանէր, բայց վերջին ժամա-
նակներս Կ. Փոլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարքներուն ան-
ցաւ, ինչպէս որ կը տեսնուի: Մասնաւորապէս Երուսա-
ղէմ աւելի սերտ յարաբերութիւն ունեցած է: Չորօրինակ,
Դարբէլ պատրիարքի օրով, հինգ տարուան միջոցին
(1828-1833) հինգ կոնդակ ուղղուած է գանձապետ
Սիմոն աղային, և իր որդւոյն «Յարութիւն վայելչաղեղ
աղային» կամ «նորարողոջ Յարութիւն աղային», և
կամ «հաւատարիմ գանձապետ Տիրացու Յարութիւն
աղին» պիւրի յարգոյսպատիւ աղային»: Այս կոնդակներն
ընկալաւորներ են գանձանակի արեւանց, հինգ տարուան
մէջ 450 դրշ.: Սակայն Միքայէլ կաթողիկոսն ալ անհոգ
չը մնար իր Աթոռի թեմին նկատմամբ, զի 1837 ին
կը տեսնենք մի Յովհաննէօ կաթողիկոս «միաբան սր.
գահին կիլիկիոյ» որ էր «ողորմութեամբն Այ. և հրա-
մանաւ Տն. Միքայէլի սրբազան Վիթրէի. հօր մերոյ հոգե-
ւորի եկեալ Ած. ապահ կղզիս Կիպրոսի ի գործ նուիրա-
կուե. սրբոյ մեռօնի ...» և որ կը ձեռնադրէ զՄակարի-
ոս վարդապետ՝ «միաբան սր. Մակարայ լինելոյ վասն»,
ինչպէս որ կը կարգանք իր ձեռագիր վիպակների մէջ:

Իբր 10 տարի վերջ քարձեալ կը տեսնենք մի Յովհան-
նէս կաթողիկոս, չգիտեմ առաջին թէ այլ որ, որ իւր
նուիրակ կը մնար ի Կիպրոս, և ի պատասխան տեղաց-
ւոց խնդրանքին, Միքայէլ կաթողիկոս կը գրէ 1846 ին,
թէ Մաաջնորդ կարգելու համար վարդապետ չունի այժմ

միջոցին և թէ նուիրակ Յովհաննէս եպիսկոպոսին կը թողարտէ մնալ ժամանակ մը իբրեւ հոգեւոր հովիւ: Այլէ վերջ կաթողիկոսը մի կոնդակ ալ կը զրկէ, որուն մէջ կը կարգանք այս տողերը:

«... Ահա յայտ նուազ ի դէմ ձերում Ած. ասիրու-
թեանց նուիրակ առաքեցաք հանդերձ սրբաւոյս միոսնաւ
զհոգեծին սիրելի զաւակ մեր զՏր. Յովհաննէս առաքե-
լապսակ Արքեպս. և բազմաշխատ հաւատարիմ որդի
սրբյ. Ած. անբաշ Աթոռոյս, ... ուրեմն քաջաժիր եղիջիք
'ի տալ զոգորմութիւնս ձեր, և զօր յանձնել աաջիք
նուիրակի ձերում Տոն. Յովհաննիս Ած. արան Արքեպսի.,
և մերում եղական նազելոյս. որում հասեալն և յանձ-
նեալն մեզ հասանի, զորմէ աներկբայ լիջիք, վերջապէս
ունի իշխանութիւն ի մէնջ սոյն այս վերոյիշեալ բարե-
կարգ նուիրակ ձեր՝ զհակառակսն պատժել և պատուհա-
սել. զապստամբսն անաշխարհիկ առնել ի մէջ սրյ. եկե-
ղեցոյ, զի կապեալն 'ի սմանէ է կապեալ 'ի մէնջ և
արձակեալն արձակեալ. և որքան յարգ և պատիւ մա-
տուցանէք սմա՝ ինձ համարի, ... այսու նուիրակութեան
կոնդակաւս լերուք ողջ և օրհնեալ յԱստուծոյ, և 'ի սըր-
բոյ հօրէն մերմէ Գրիգորէ Լուսաւորչէ ազգիս Արամեան,
և ի մէնջ միշտ:

Գրեցաւ նուիրակութեան կօնդակս այս ի թուին Հա-
յոց ՌՄՂԶ (1847), ի սբ. Աթոռ մեծին Կիլիկիոյ,
ընդ հովանեաւ սրբց. չորից աջերաց և երեսուն ութ
հազար մարտիրոսաց մասանց, որք կան 'ի պահպանու-
թիւն ազգիս Արամեան, այսր 'ի հրաշափառ սբ.
Աթոռ:

Նուիրակ Յովհաննէս եպիսկոպոսի այս այցելութիւնը
Առաջնորդական հանդամանք ալ ունեցած և երկու տա-

լի չափ սեւած է: Իր ժամանակ Երուսաղէմէն ալ
Առաջնորդ մը, Յովհաննէս եպիսկոպոս Եղեսեան, ղըր-
կուելով ինքն հեռանալու հարկադրուած է: Այդ թուա-
կանէն (1848) կը դադրի Սոոյ յարաբերութիւնը, և Կիւպ-
րոս կը կառավարուի Երուսաղէմի կողմէ, թէ 1877-1889
տեղ շրջանին մէջ՝ այս Աթոռն ալ, իբ հեղինակու-
թեան դէմ տեղացիներու ընթացքներէն վշտանալով կամ
ուրիշ պատճառներով Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանին կը
թողու հոգեւոր իրաւասութիւնը և հովիւներ զրկելու հոգը:
Այդպիսի առաջարկ մը 1897 ի սկիզբներն ալ կրկնուե-
ցաւ Երուսաղէմի Ս. Պատրիարքէն, և Կ. Պոլսոյ պատ-
րիարքարանէն ընդունուեցաւ. սակայն համաձայնութիւնը
գործնական ելք չունեցաւ և կղզին մնաց Երուսաղէմի
թեմը:

Ներկայ ժամանակ

Կիպրոսի մէջ ոչ մէկ հայ կայ այժմ, որ սերած լինի վաղեմի գաղթականութենէն: Վերջին մարդահամարի աւտեն (1901) հայերը 362 հոգի էին, մեծ մասը Նիկոսիա հաստատուած. մնացածը՝ Լարնաքա, Ս. Մակարի վանքը, Փամակոսթա, Լիմասոլ, և Բաֆոս: Այն ընտանիքներն իսկ որ բուն տեղացի կը համարուին՝ 150 տարիէ աւելի հնութիւն չունին և կը զրուցեն իրենց պապերուն կամ տատերուն գաղթելը Կիլիկիոյ քաղաքներէն, Իզմիրէն և ուրիշ տեղերէ: Գաղթականութեան վերջին հոսանքն ալ (1896-97) հինգ վեց հարիւր հոգի բերած էր Կ. Պոլսէն, Այնթապէն, Քիլիսէն, Տիարպէքիրէն ևն, բայց ասոնք մեծ մասամբ անյաջող մնացին ապրուստ ձարելու և մեկնեցան Կղզիէն, ոմանք հայրենիք վերադառնալով և այլք Նզիպատոս կամ Ամերիկա փոխադրուելով, այնպէս որ իբր հարիւր հոգի միայն կը մնայ յիշեալ նորեկներէն:

Կիպրոսի մէջ հայկական մեծ գաղութ մը հաստատուելու գաղափարը համակիրներ ունէր երբեմն: Մի ընկերութիւն ալ կազմուեցաւ Անգլիացիներէ (The Eastern and Colonial Association) որ շահագործութիւն և բարեխրութիւն միացնելով՝ հայ աշխատաւորներու մուտքը պիտի քաջալերէր: Ընկերութիւնը կղզիին զանազան կողմերէն գնեց չորս ագարակ, և իբրև ուրիշ ճիւղ գործին՝ Նիկոսիոյ մէջ հաստատուեցան Շերամբուրծական վարժարան մը և մետաքսի մանարան մը: Այս ամենուն մէջ գլխաւորաբար հայեր կ'ընդունուէին իբրև անօրէն, հսկող, ուսանող, մշակ

ևն.: Սակայն, կ'երևի թէ ընկերութիւնն իր սպասածին չափ զրամազուի գոյացնելու չը յաջողեցաւ և ձեռնարկներն անկատար մնացին: Հեռաբնակ հայերու կողմէ ալ ուշադրութիւն չը դարձաւ այս գաղթաւայրի վրայ:

Նոյնպէս վերջ գտաւ Լարնաքայի Պատասպարան — Որբանոցը, զոր հիմնող Անգլիացի Թիլիններուն նպատակն էր՝ բազմաթիւ հայ որբեայրիներ բերել իրենց՝ զաւակներով, զանոնք վարժեցնել արհեստներու և ծառայութիւններու, և վերջնականապէս տեղաւորել Կղզիին մէջ: Կարևոր դումար մը հանդանակուեցաւ այս հաստատութեան համար և 200ի մօտ կիներ և որբեր բերուեցան Կիլիկիոյ սահմաններէն, սակայն գործին ներքին վարչութեան և մատակարարութեան մասին յայտնուած աննպաստ դիտողութիւնները, մանաւանդ Ամերիկացի Տեսչուհիին և պատասպարելոց միջև ծագած անհամաձայնութիւնը խանգարումներ յառաջ բերին, և ընկերութիւնն՝ այս կամ նաև ուրիշ պատճառներով փակեց՝ հաստատութիւնը, և պատասպարեալներն իրենց տեղերը վերադարձուց:

Ինչպէս որ հին գաղթականութիւնն այսօր չունի ներկայացուցիչ մը, այնպէս ալ հին շինուածքներէն չկայ հայկական յիշատակ մը մայրաքաղաքին մէջ: Ս. Աստուածածին որ կղզիին միակ հայ եկեղեցին է՝ բացի գերեզմանատան և Ս. Մակարի մատուռներէն — օտարներէ ձեռք անցած է, ինչպէս տեսնուեցաւ.* Շէնքը, 1310-ին կառուցուած՝ սիրուն է, թէև ոչ ընդարձակ: Սալայատակը կը ծածկուի հին տապանաքարերով, որոնց ոմանց

*- Francesco Piacenza իր մէկ գրքին մէջ (1688 ին տպագրուած է Մօսկէն) կ'ըսէ թէ Հայոց եկեղեցին Կիպրոսի թաղաւորներուն օրով կարգուսեան կրօնաւորներու վանքն էր (convento di monache Carthusiane):

սեպուցիչը՝ Յարութիւն Ասատուրեան: Ասոնց շնորհիւ է որ Կիպրոսի թրքախօս տեղացիներուն մէջ բիշ շատ մուտ գտած են մայրենի լեզուն և ազգային դիտակցութիւնը: Աղջկանց համար ալ վերջին տարիներս գտնուեցան կարող վարժուհիներ, ու ասոնց պաշտօնավարութիւնը, թէև ոչ երկարաժամ, բաւական արդիւնաւոր եղած է: Թէ՛ արական և թէ՛ օրիորդական դպրոցներու յառաջացման համար Տ. Պետրոս վարդապետ Սարաճեանի երեք ու կէս տարիէ իվեր նուիրած անձնուէր աշխատութիւններն արժանի են մասնաւոր գովեստից:

Նիկիոսիոյ մէջ երկու տարիէ իվեր գոյութիւն ունի Օր. Սարգիսեանի Մանկապարտէզը, որ զգալի պակաս մը կը լեցնէ և յաջող արդիւնք ունի:

Նիկիոսիոյ մէջ է նաև «Ազգային Կրթարան — Որբանոցը» որ 1897ի սկիզբները հաստատուեցաւ, գլխաւորապէս թուրքիացի որբ և չքաւոր աշակերտներու համար, և կը պահպանուի դանազան երկիրներու ազգայնոց օգնութեամբ: Գիշերօթիկներու թիւը եղած է իբր 30, իւրաքանչիւրին համար տարեկան 10—12 ոսկի ծախք լինելով:

Կրթարան—Որբանոցի վերին վարչութիւնը կը գտնուի Մանչեսթրի մէջ կազմուած մնայուն խնամակալութեան ձեռքը. իսկ անմիջական հսկողութիւնը կը կատարուի Նիկիոսիոյ մէջ կազմուած մի Տնօրէն խորհրդի կողմէ: Հաստատութիւնը չունի սեփական շէնք և կը գտնուի վարձուած բնակարանի մէջ: Ուսումնական ծրագիրը նախակրթական է, բայց մտադրութիւն կայ զայն վերածելու միջնակարգ կամ երկրորդական վարժարանի, — եթէ բաւարար նիւթական օգնութիւններ բնծայուին:

Կրթարան — Որբանոցը Կիպրոսի կառավարութենէն նըպաստ չ'ստանար, որովհետև տեղացի հասարակութեան

դատականոյ հաստատութիւն մը չէ: Միևնոյն պատճառով ալ զարոցաց կառավարական փննիչին պաշտօնական իրաւասութեան շրջանակէն դուրս կը մնայ:

Եկեղեցւոյ բակին հետ դնով մը կը հաղորդակցի Առաջնորդարանի մասը. իսկ եկեղեցւոյ դէմն է «Հոգեւոր» կոչուած շէնքը, որուն սենեակներէն մի քանին յատկացած են չքաւոր ընտանիքներու կամ անհատներու բնակութեան, միւսները վարձու կը տրուին:

Նիկիոսիոյ ազգային գերեզմանատունը կը գտնուի Հայոց թաղին հինգ վայրկեան մօտ, կանոնաւոր շրջապատի մէջ աւանուած և ծառերով հովանաւորուած: Ունի մատուռ մը 1892 ին շինուած, որուն ծախուց համար գումար մը կը տակուած էր Կ. Պոլսեցի Պօղոս Օտաճեանէն: Այս գերեզման նաւանն՝ երբեմն եղած է Գոմինիկեանց վանք և Լուսինեան թաղաւորաց դամբարան: Մինչև մօտ ատեններս Լատիններն ալ այստեղ կը թաղեն եղբի իրենց մեռելները. յետոյ հարկաւորուած են առանձին գերեզմանոց շինելու: Կառավարութիւնը որոշած է որ մի քանի տարիէն Հայոց և այլոց գերեզմանոցները քաղաքէն հեռու տեղեր հաստատուին:

Կիպրոսի ազգային դործերն ու կալուածները կը կառավարուին չորս հոգիէ բաղկացած Թաղական խորհրդի ձեռքով, Առաջնորդի նախագահութեան ներքև: Ս. Մակարի վանուց, և երեք ամբողջական ու երկու մասնական ջաղացքներու*, նոյնպէս Նիկոսիա և Լարնաքա գտնուած հինգ տուններու և երկու խանութներու տարեկան հասոյթն այժմ կը հասնի 300 անգլ. ոսկիի, որմէ կը հոգացուին Առաջնորդին, քահանային և ուսուցչաց թոշակները: Զաղացքներէն և տունե-

* — Այս ջաղացքներն են, — Բիթլէայի մէջ Սելիփրիկօ և Սիկամիա, ամբողջական. Եւս տէյրմէնի և Թըրնարի մասնական: Տէֆթէրայի մէջ Կալիֆի, ամբողջական:

դէն մի քանին այժմ հասցիք չեն բերեր գրեթէ: Եկեղեցւոյ և Զաղացքներու նորոգութեան ծախքերէն եւ երբեմնի Առաջնորդներուն յատկացեալ մեծկալ ամսականներու վճարումէն գոյացած մի քանի հարիւր ոսկիի պարտքը վերջին տարիներուս մէջ մաս առ մաս վճարուելով 130 ոսկիի չափ մնացած է: Ազգային սնտուկի հաշիւներուն մէջ զեղծութեան ալ գործուած են երբեմն: Այժմու թաղական խորհուրդը խղճամիտ հոգածութիւն ցոյց կուտայ, և կը պահէ կանոնաւոր տոմարներ, որոնց հաշուեկշիռը կը մատուցանէ Երուսաղէմի պատրիարքին վաւերացման:*

Կիպրոսի հայ հասարակութիւնն, իր սահմանափակ թուոյն չը նայելով՝ օսմանցւոց վարչութեան ներքեւ ազգեցիկ գերք մը դրաւած էր: ԺԼ. դարուն վերջերը և ԺԹ. ին մէջ նշանաւոր եղած են Ասլար օղլու, Յովակիմեան Յարութիւն և Սարգիս, Պօղոս Երամեան Իզմիրցի, Սիմէոն Խրիմցի, Յարութիւն Երամեան, և Հայրապետ Մելիքեան:

Անգլիական վարչութիւնն ալ ՚ի սկզբան մասնաւորապէս նպաստաւոր եղաւ հայերու, և զրոյցի կամ տեղացի հայ երիտասարդներ կարեւոր պաշտօններու նշանակուեցան քանի որ կղզեցի յոյներուն և թուրքերուն մէջ լեզուազէտներ կը պակսէին:

Այժմ, հայ պաշտօնէից թիւն է 17, և անոնցմէ զատ կան 4 նախկին պաշտօնեաներ որոնք հանգստեան թուակ կ'ստանան: Հայ պաշտօնէից մէջ գլխաւոր տեղը կը

*.—Արդէ թաղական խորհուրդը որ 1902 ին ընտրուած է կը կազմուի այսպէս, — Տեաքը Արիստոտիլ Ի. Թիւման (Ատենապետ), Աբգար Կիւլէգեան, Կարապետ Նիկողոսեան, Մաքսուտ Տեփանեան:

Տեղական կարգադրութեան մը համեմատ թաղական խորհուրդը տաքին մի քանի անգամ կը հրաւիրէ Նիկոսիա բնակող ազգայնոց մեծ մասը, իբրեւ համարառու ընդհանուր ժողով: Պահանջողներ կան որ այս ժողովը ընտրուի ժողովրդի քուէով և զաւտական ընդհանուր ժողովոյ իրաւունքներն ունենայ ըստ Ազգ. Սահմանադրութեան:

գրաւ Տիար Արիստոտիլ Իւթիւմեան, Կ. Պոլսեցի, որ Անգլիական վարչութեան առաջին օրէն ի վեր կը վարէ Աւագ Թարգմանի և Օրէնսդրական Ժողովոյ թուրքերէնի թարգմանչի պաշտօնները: Իր մատուցած այլ և այլ ծառայութիւնները զովեստներով յիշուած են պաշտօնական տեղեկագրաց մէջ: Տիար Իւթիւմեանի օգնականի պաշտօնը կը վարէ Տիար Գրիգոր Թունպեան, Կեսարացի:

Կարեւոր պաշտօններու վրայ կը գտնուին նոյնպէս, Տիար Գասպար Ամիրեան Իզմիրցի, (Առաջին Թարգման և Արձանագրիչ բարձրագոյն դատարանի), Տիար Միհրան Տէրլիշեան, Պրուսացի, (Դիւանապետ — Chief Clerk — և Թարգման Մաքսային վարչութեան), Տիար Ենովք Ճիւլմեան, Կ. Պոլսեցի, (Դիւանապետ Կալուածահամարի վարչութեան, ի Լիմասոյ), Տիար Պետրոս Ամիրեան Իզմիրցի, (նոյնպէս, ի Ֆամակոսթա), Տիար Յարութիւն Երամեան, Կիպրոսցի, (Ոստիկան զինուորութեան ֆիննիչ — Inspector — ի Լաբնաքա):

Կղզեբնակ հայերը կը պարագին զանազան զբաղումներով, — արհեստներով, երկրագործութեամբ, տաւաժներով և ծառայութիւններով: Ժամագործութիւնը գրեթէ հայերու մենաշնորհն է: Թիթեկագործութեան և ներկարարութեան զլխաւոր վարպետները հայեր են: Պղնձագործութիւն, ձուլիչութիւն և եւաղմաձիւթիւն հայերէ աւանգուեցան յոյներէ: Քիւրնիոյ մէջ Տիար Բարունակ Բարունակեան ունի շոգեշարժ աղօրիք, և օճառի և ձէթի գործարան: Նիկոսիոյ մէջ Տիար Յարութիւն Ճնրմակեան կը կտտարէ շոգեշարժ աղօրիքի մը տնօրէնութիւնը: Կան ուրիշ ճարտար արհեստաւորներ ալ:

Կիպրոսի մէջ գործող 36 փաստարաններու երեքը և 15 քիմիկներու երկուքը հայ են: Կայ հայատաւանարոյժ մը:

Օսմանեան սլանքայի Լարնաքայի գրասենեակին Գլխաւոր Հաշուակալը և Հաշուակալներէն մին հայեր են (Տիար Գրիգոր Պիքմէճեան, Տիար Յովհաննէս Շէհրիեան)։ Հոգատէր երկրագործներ են Տիար Յարութիւն Մելիքեան, Տիար Պօղոս Երամեան և Տիար Սրգար Ախլէղեան։

Վերջացնելով այս մասին համոռու տեսութիւնը՝ կրնամ բնի որ Կիպրոսի հայոց անտեսական վիճակը, թէև ոչ փայլուն՝ առհասարակ հանգիստ և զիւրաւար է։

Դիտելի է սակայն որ կան ոմանք որ անտարբերութեամբ և այլք՝ որ զանազան առարկութեամբ հեռու կը մնան մեր հասարակական շրջանակէն։

Ս. Մակարի Վանքը

Հնութեան զրոշմը կրող գլխաւոր աղգային հաստատութիւնն ի Կիպրոս՝ Ս. Մակարի մենաստանն է, որ Նիկիաիայէն Տ-Յ ժամ հեռի կը գտնուի զէպի արևելեան հիւսիս, Գիրենիա-Բարբառ լեռնաշղթային վրայ։ Վանքը թէև ծովէն 1700 ոտք բարձր՝ լեռնակներու մէջտեղ խորանիստ զիրք մը կ'աճէ, բայց հիւսիսային կողմը լայնարձակ կը տարածուի մինչև ծով՝ երկու ժամու ճանապարհ, որմէ անդին Կիլիկիոյ ցամաքն ու Տօրոսի բարձունքն ալ կը նշմարուին։

Ահա այս տեսարանին վրայ կ'իշխէ վանքին «դարպասը», վերնայարկ ընդարձակ սենեակ մը։ Միեւնոյն յարկին վրայ կան վեց փոքր սենեակներ — իբրև հիւրանոց և շաեմաքան — և մէկ խոհանոց, նոյնպէս հարաւային կողմը վեց սենեակ, վանքաբնակ երկու ընտանիքներու համար։ Ասոնց մին կը ծառայէ իբրև գլխոց, ուր կ'ուռանին տասը երկսեռ աշակերտներ, վանքին մէջը և աւելի հեռուն ընակող վարձակալ ընտանիքներէ։ Այս դպրոցն ալ նպաստ կ'ստանայ Կիպրոսի կառավարութենէն, տարեկան 8 աղլ. ոսկի։

Բակին արևմտեան կողմը կը գտնուին փուրը, ձէթի հնձանը, մեղուանոցը և բաղնիքի աւերակ մը։ Բակին մէջ Կ'աճին մի քանի ծառեր, — թրնջենի, ձիթենի, նշենի ևն։ Երկու տարիէ ի վեր բացուած է ջրհոր մը, որմէ պաղ ջուր կը քաշուի։

Համեմատաբար աւելի հնութիւն ունենալ կը թուին

վանքին պարիսպը, ճգնարան — խցիկները և վարձակալներ-
րու բնակած կամարակապ սենեակները: Խսկ մատուռը, որ
փոքրիկ, ցած և խոնաւ շէնք մ'է, և դարպասն ու հիւրա-
սենեակները՝ վերաշինուած են Խրիմցի Սիմէոն աղայի
ձեռք, 1811—1818 թուականներուն, ինչպէս կը յայտ-
նուի արձանագրութիւններէն:

Մատրան ձակատը.—

«Այց արար մեզ տէրն բարձանց,
Աստուած և հայրն ողորմութեանց,
Ետ նորոգել վանքս ի հիմանց,
Յըստօրակայ փրկչին ամաց,
Հոգարձութեամբ ազնիւ Սիմէոն աղային,
1811, յունիւ. 3.»

Վարձակալներու յատուկ սենեակի մը ձակատը,—

«Արար զսոյն զիւր յիշատակ
Սբ. Մակարայ վանիցս սենեակ
Արդոյ Հաճի Սիմէոն աղայն
Ընդ ամուսնոյն խաթուն Աննայն:»

Գաշիքի և համար պատրաստուած քարի մը վրայ.—

«Շինեցաւ գաւիթ տաճարին
Արդեամբ բարեսէր Խրիմցի Սիմէոն աղային
Ի յշտի Հոգւոյ կենակցւոյն իւրոյ
Ի Տր Հանգուցեալ Աննայ Հոգեսէր խաթունին
Դատեր մհասի Սարգիս աղային
Ընթերցողքդ տուք զողորմին. ամէն:
Յամի Տճն 1818»

Աւելի առաջներն ալ կատարուած են նորոգութիւններ:
Մատուռին ձակատը վերջէն զետեղուած քարի մը վրայ

էլ կարդացուի,

«Վերստին նորոգեցի սուրբ անապատս
Մեծին Մակարա ճըգնաւորին
Չեռամբ Յարութիւն վարդապետի:
Ի թուին ՌՃՁԴ (1735) »

Վանքը չունի մեծարժէք յիշատակարան կամ արձա-
նագրութիւն մը, հնադոյն դարերէ մնացած: Եկեղեցական
մի քանի զբքեր կան, ամենքն ալ մաշած, և մատուռին
պատերը զարդարող անարուեստ պատկերներու երկու
հնադոյնները—Ս. Աստուածածնի և Ս. Գէորգի—կը կրեն
ՌՄԲ (1733) թուականը, և մին՝ «Կեռարացի խօժա Յա-
րութիւնի», միւսը՝ «Մահտեսի Մարգոս աղային» անունները:
Ս. Աստուածածնի ուրիշ պատկեր մը 1815 ին դրուած
է «Բալուցի սարաֆ Յարութիւն աղային» յիշատակին:
Պատկերներէն աւելի հնութիւն ունեցող առարկան է պը-
ղնձէ ծնծղայ մը որ «Յշտի. է Ղազանջի վարդապետաց
հգին, ի դուռն Սբ. Մակարայ. թվին ՌՁԴ (1634)»: Մի
Աւետարանի երեսը զարդարող արծաթեայ խաչի վրայ
կը տեսնուին «Սահակին Հոգուն» բառերը և ՌՃԿ (1711)
թուականը: Պղնձէ փոքր ստոմանի մը (բարբոթ) վրայ փո-
րադրուած է, «Յշտի. է Ատանացոց, Մակար անապատին,
թվին ՌՄԺԷ (1768)»: Չեռքի լուացակոնք մը (լէկէն)
1815 ին նուիրուած է «Ղարամանցի հաճի Յովհաննէսէն»:

Վանքէն Նիկոսիոյ եկեղեցին փոխադրուած և ազգային
գպրոցի պահարանը զետեղուած 65 օրինակ ձեռա-
գիրներ կան, ոմանք շատ կարեւոր*, բայց ատոնք ալ չեն

*.— Սոս Զեռագիրներու Յուշակը կազմուեցաւ Առաջնորդ Տ. Պետրոս
վարդ. Սարաձենի Զեռով, և զրկուեցաւ Ս. Ղազարոս վանքը, Ընդհ-
Հուշակի մը մաս կազմելու համար:

սլարունակներ յիշատակարան մը որ լոյս տար, ինչպէս
Կիպրոսի հնագոյն հայերուն՝ նոյնպէս և Ս. Մակարի հաս-
տատման թուականին և այլ սլարադաներուն վրայ:

Այս մասին ինձ ծանօթ ամենահին յիշատակութիւնը
Հայր Ստեփան Լուսինեանի 1572ին գրածն է, այսպէս:

«... Դփախներն ունէին մի եպիսկոպոս որ կը բնա-
կէր ՚ի Նիկոսիա: Նաև, հիւսիսակողման լեռներուն մէջ
ունէին մի վանք, Ս. Մակար (Saint Machaire) ա-
նունով, մերձ Բլաղանէ գիւղին որ կը պատկանէր Հա-
յոց»^{*}:

Այս վկայութիւնը կրնանք արժանահաւատ նկատել,
բայց պէտք է ընդունիլ նաև որ վանքը այդ թուականէն
աւելի առաջ Հայոց ձեռքն էր արդէն: Նախայիշեալ ձե-
ռագիր Յայսմաուրքի Յիշատակագրութիւններէն վերջինը,
զոր կ'օրինակեմ այս տեղ, այս մասին կը պարունակէ
սուղորութեան արժանի մի քանի բառ:

«Ո՛հ զմեղաք գատապարտեալ կազմոյ սորա Գրիգոր
զանարժան աւագիրէց և զհայր իմ, ի փա. հանգուցեալ
զԼիւոն և զմայր իմ զհանգուցեալ և զեղբայր իմ զհան-
գուցեալ Վանէսայ որ սպանաւ ի մեր վանքայ ի Կաշը-
նօձիպօն ի ֆի. ՌՇԺԲ (1562) հոգտեմբերի ք. աւրին և
զիմ վարդապետաւ զԼիւոն աւագիրէցա զհանգուցեալն ի
ֆա. և հանդեմ ծնաւդաք կենդանեալք և հանգուցելովք
յիշեցէք ի ար. յս. քս. . . , աղաչեմ ու ածասէր ընդ-
թերցողք յիշեցէք միով ողորմայիւ և յիշեցող առհասարակ
սգորմի Աժ. ի փառաւորեալ գալըստեան իւրոյ յորում
վայելէ փառք աւիտեանս ամէն: Գրեցաւ ի ֆի ՌՇԺԶ
(1546) և ի թմ հայոց ԶԴԵ և ի յուլիս ամսոյ թ. և

*—Բլաղանէի աւերակները կը գտնուին Ս. Մակարի արևմտեան կողմը,
40 վայրկեան հեռի:

ի ահկի ամսոյ է. տարն ուրբաթ գրեցի և կապեցաւ այս
գիրգիս»:

Այս տեղ յիշտած Կաշնօ Ճիպօն՝ Քօրնօ—Ճիպոյ կամ
Կիւրնէճ գիւղն է, որ հայաբնակ էր ժամանակաւ: Ուս-
տի, եթէ Ս. Մակար իրօք նախապէս կը պատկանէր
Դփախներուն՝ կը տեսնուի որ 1512 էն առաջ իսկ եղած
էր «մեր» վանքը:

1633 ին ստացուած մի հեօձնքի զօրութեամբ Օսման-
եան դատարանը հարկ և տուրք վճարելէ ազատ կը
թողու «Կէօք մանասթըր»ը (Կապոյտ վանքը), ինչպէս որ
կը կոչուէր Ս. Մակար, արտաքրտտ կապոյտ ներկուած
շինելուն համար:

Ահա օրինակը այդ հեօձնքին, որ շատ կարեւոր վաւե-
րագրութիւն մ'է:

Մահրուսէի Լէֆթօշա միւզաֆաթընտան . . . նամ
դարիյէտէ վաղի Կէօք մանասթըր քինիսասընտա բահիւլ
օլան Մոսրոֆ նամ էրմէնի, վէ սայիր էրմէնի թայիֆէ-
սինտէն Գասպար վէլէտի Էս'ուպ, վէ թէֆանի վէլէտի
Մուրատ, վէ Աւետիք վէլէտի Խաչատուր վէ սայիրէրի
մահֆիլի գաղայա հազըրլուն օլտուղարը հալտէ, հէր պի-
րի թաղրիրի քէլամ վէ պասթըր մէրամ էտուպ թայի-
ֆէի էրմէն, հազըլթի քէսալթիֆէնահ քէսուլուլահ սէյեխա-
էլ խաֆըգէյն, շէֆիլե մէնն ֆիյատարէյն, սաատէթ վէ
իճլալ վէ իսպէհթ վէ ճէլալ իւլ Մէտինէի միւնէվլէթէյէ
հիճըրթ պուլսըրտուղարը վաղթըն իրլինճի սէնէսինտէ պի-
րիմ պէթարիլէ վէ քէհապլիյինիմիլ հուզուրը հիւմայունը
սէյեխիտի ալէմ, սալլ Ալլահու թէլալա ալէյհի ուլէսսէլէմ
հազըլթիլի հուզուրը ալիլէրինէ վարուպ խարաճկիւղար
վէ ֆիլիստար օլմաղը թէլապուլիւ Էյլէտիյիմիլտէն սօն.

րա՝ հաղթեթի ֆախր էլ ալէմ, սալ Ալլահու ուէսսէլէմ՝ հուզուրը ճիհարեար վէ սայիր ասհապը քիւպպար մէճմա՝ ընտա, եէտիմիդէ ահտնամէ իհսան պուլուրուպ՝ խարաճ տան զայրի թէքլիֆ իլէ միւքէլէֆ օլմամադիչին վիւս'աթ պուլուրմուշար իքէն՝ հալա խիւաֆը ահտը բէսու պիգիմ քինիւնէմիդէ երկիրմի զրուշ նախպէ թէքլիֆ էյլէտիլէր տէյու՝ թարիխի հիճրէթի նէպլինին իքլինճի սէնէսի իլէ միւլէր-րախ ահտնամէի բէսուլուլաճը իպրազ էյլէտիքլէրինտէն՝ ֆէգապպէլթիւհա, սիւմմէ գապպէլթիւհա, նազար օլունուպ՝ մազմունը թազրիլէրինէ միւթապըզ օլմադին՝ օլ մազու-լէ սէյֆի սարըմը բէսուլէ խիւաֆ՝ մուճիպի խէսարը տիւն-եա վէ ախրէթ օլմադին՝ մէզպուրէր խիւաֆը շէր՝ նէվալպ իլէ բէնճիտէ օլըմամազ իչին՝ իշպու հրուֆ եէտլէրինէ տէֆ՝ օլընտը: Հիւրրիլէ ֆի էվալիլ շէհրի Բէպի իւ-ախր, լի սէնէթի իսնեթէյնի վէ խամսիլն վէ էլֆ:

(Թարգմանոչրիւն)

Նիկողիա քաղաքի մասերէն . . . անուն գիւղը* գլու-նուած կապոյտ վանքի եկեղեցին կրօնաւոր եղող Մես-րոպ անուն հայը և այլ հայազգի Գասպար որդի Յա-կոբի, և Լտեփան որդի Մուրատի, և Աւետիք որդի Խա-չատուրի և այլք, դատաւորութեան ժողովաւտեղին ներկայ գտնուելով՝ ամեն մէկը խօսեցան և իրենց նպատակը պար-զեցին այսպէս: Նոքին Մեծութեան, Աստուծոյ Մար-գարէին, արեւելից և արեւմտից իշխանին, աշխարհիս և հանդերձեալին մէջ մարդոց բարեխօսին, երջանիկ ու մե-ծափառ կերպով դէպի լուսափայլն Մէտինէ գաղթելու թուականին երկրորդ տարին՝ մեր Հայոց ազգի պատրի-արքները և վարդապետները զիմեցին աշխարհիս իշխանին

* Ինչպիսի պատճենին մէջ չը տեսնուիր գիւղի անունը:

օրհնեալ ճերկայութեան (Բարձրելոյն Աստուծոյ զթու-թիւնն ու խաղաղութիւնը անոր վրան հանդէի), որով մենք հարկատուութիւն ընդունելէ յետոյ նորին Մեծութիւնը— աշխարհի վառքը (Աստուծոյ զթութիւնն ու խաղաղու-թիւնը վրան հանդէի) իր չորս բնտրեալ ընկերաց*, և ալ մեծ բարեկամաց խումբին առջև մեր ձեռքը դաշնադիր շնորհելով արտօնութիւն պարգեւած էր որ զխահարկէ զատ տուրք վճարելու չ'ստիպուինք: Յայց հիմա, Առաքեալին դաշնաց հակառակ մեր եկեղեցւոյն վրայ քսան զրուշ ար-տասովոր տուրք դրին:

Ասիկա ըսելով՝ ներկայացուցին Աստուծոյ Առաքեալին դաշնագիրը որ Մարգարէի գաղթելուն երկրորդ տարին թուա-դրուած է, և ես զայն համբուրեցի, կրկին և կրկին համբուրե-ցի, և նայելով (տեսնուեցաւ որ) իմաստը իրենց ընածին հա-մաձայն է. արդ որովհետեւ այդպէս առաքելական հատու սուրին հակառակիլը պատճառ կը լինի կորսնցնելու թէ՛ այս աշխարհը և թէ՛ հանդերձեալը՝ որպէս զի յիշեալ-ները օրէնքի հակառակ արտաքոյ կարգի պուրքերով չը չարչարուին՝ այս դիրը ձեռքերնին յանձնուեցաւ: Գրուե-ցաւ Բեպիլիսըր ամսոյ սկիզբը, 1032 թուականին (1642):

Այս Հոռոմիի տրամադրութիւնները 18 տարի վերջն ալ վերահաստատուած կը տեսնենք մի ուրիշ ձեռագրով:

Օսմանցիներու մուտքէն սկսած ամբողջ մէկ դար նշա-նակելի գործունէութիւն չը տեսնուիր վանքին մէջ, և անյայտ է ինձ թէ միաբանական ուխտ մը կ'ա՞ր թէ ոչ: Յայտնաւորեցի մը ցեցակեր և կիսամաշ մէկ թերթին վրայ, երկու յիշատակարանաց վերջները կը կարդացուի այսպէս:

* Նորեալ ընկերներն էին՝ Սպուկէրը, Լամը, Ըսման և Սիւ:

«Թվին ՌՃԺԹ (1670). Ետֆացի? Օհան եպի. եկի նուիրակ Լօքօշա և էր Առաջնորդ Մա ... քղբին Մեւտոնու? ... առաջնորդութիւնն սուտ քրիստոնեայ անուն վար ... դատաւորաց խամազ և ...: Աժ. անէ դատաստանի ընդ նորայ ի դատաստանին: Ի կթղկոսութեան Խչւրին.* Կիպրոսի առաջնորդութեան Յովաննէս եպսկոպին. Տէր Յակոբին ... Երեցփոխան մահտեսի Բաղրամին որ է լաւ ողորմած մարդ. Աժ. պահէ զիւր որդիք զԱկոբն և զայն որ կան ընդ իւրեանս: Խիստ նեղութիւն կայ ի վր երկրի որ ոչ գրեցաք վս ոչ ձանձրանալոյ լսողաց, եթէ հոգևոր և եթէ մարմնաւոր և խառնակութի. առաջնորդաց մերոց որ դատարկացաւ վանորայրն և մնաց անմխարսն. զայլս խմաստուր. խմանաք: Գրեցաւ ապրիլ և. օրն ԳՂ.»:

Հաճելի զուգադիպութեամբ մը կը տեսնենք որ Կիպրոսի մէջ գրուած մեզի ծանօթ զրչագիրներու ամենահիննը կ'ընդօրինակուի ճիշդ վերոյիշեալ թուականին (1670) և միևնոյն Առաջնորդին ձեռքով, ինչպէս կը կարդանք հետեւեալ յիշատակագրութեան մէջ:

«Արդ գրեցաւ սա (Շարականս) ի ծովածոց կղզին ի Կիպրոս որ մականունն Դըպրըզ ձայնի լսողացն, ի յԱժ. աշէն քաղաքն ի Լաքօշայ, ընդ հովանեաւ յԱժ. այարկ կաթողիկէ եկեղեցիս Սբ. Աժ. ածնին. և կա ընդ սբ. տաճարին կազմեալ հանգամանք նկարքն սրբոյն Սարգսի և սրբոյն Գէորգայ որս յոյժ փափաքող էի ևս Յովաննէս եպիսկոպոս գրելոյ զտառս որ և ի նոյն կղզին ծնեալ, և սնեալ առ դուռն սբ. եկեղեցւոյս ...: Գրեցաւ ի... ՌՈՀ (1670) ...»:

* Խաչատուր Գ. Սեբաստացի, մականունեալ Մինտէրէի որ կ'Պալատայ պատրիարք ալ եղաւ:

Ուրիշ ձեռագիրներէ կը քաղեմ հետեւեալ յիշատակագրութիւնները:

«Աւարտեցաւ (Աւետարանս) ... ի յերկիրն Կիպրոսի, ի քաղաքն Լաքաւշայ, ի դուռն սբ. Աժ. ածնին և սբ. Սարգսի զաւրավարին և սբ. Մակարա անապատիս: Չեռամբ յոգնամեղ և տարաւմ ոգւոյ Ստեփնոս. երիցու, ի Թվին Հայոց ՌՃԻԳ ամին (1674), ի կթղկոսութե. Կիւիկեցւոց խաչատուրին: »

«Աւարտեցաւ (Աւետարանս) ... ի յերկիրն Կիպրոսի ի քաղաքն Լաքաւշէ, ընդ հովանեաւ սրբուհւոյ ամէնօրհնեալ Աժ. ածնին. ձեռամբ ... Ստեփանոս գրչի, որ է նա յերկրէն Մարաշու, ի գեղջէն Ֆոնսու, ի Թվին Հայոց ՌՃԻԶ ամին (1677), ի կթղկոսութե. Կիւիկեցւոց Տեառն Ազարիային և Սահակին ...: »*

«Արդ կատարեցաւ (Յայնմաւուրքս) ... ի թուականիս մերում ՌՃԼԳ. (1684) ի Կիպրոս կղզիս, ընդ հովանեաւ սբ. և փառաւորեալ մեծապաժառ Աժ. ածնին և սրբոյն Մակարայ, ձեռամբ անմխա թումայ աբեղայիս, որ եմ ի գաւառէն Բաւա: »

«Այս սբ. Աւետարանս զոր հանեալ եղև ժամանակաւ ի կղզւոյն Կիպրոսայ զրնէ սբ. ոյն Մակարա մեծի ճրչնաւորին յանապատէն և յիս սուղ ժամու եկն նոյն յանապատին Առաջնորդ Յարութիւն վարդապետն, կրկին իւր անդն առաք որ տանի. թուին ՌՃԿԴ ին (1713): »

Ասոնք և ուրիշ յիշատակագրութիւններ ենթադրել

* Չամչեանի Պատմութեան մէջ Սահակ (Սէյիանէէի կոչուած) կաթողիկոսը 1679 ին, և անոր մրցակից Ազարեա Կարկառեցին 1683 ին ա. թուո նստած կը տեսնուին: Վերի թուականն աւելի ճիշտ պէտք է լինի:

կուտան թէ Ս. Մակարի վանքը, 1670 էն մինչև 1740 աւելի ուշադրութեան արժանացած է, և այդ միջոցին է որ հետզհետէ գնուած կամ նուիրուած են վանքապատկան հողերը: Վանքս նաև նշանաւոր ուխտատեղի եղած է այն ատենները. մանաւանդ Երուսաղէմի ուխտաւորներ սո-վոր են եղեր, ճանապարհի վրայ այցել այտտեղն ալ:

Յիշատակուած կայ Թօխատցի ղեկաւորաց այցելու-թիւնը 1701 ին: Վանքին հողերուն վրայ դեռ կը մնան աւերակներն այն տներուն որոնք շինուած են ուխտաւոր կամ միաբան մշակներու անձնական աշխատութեամբ: Ատոնցմէ նուիրուած շատ մը առարկաներ փճացած կամ կորսուած են: Կը պատմուի թէ Երուսաղէմէն գրկուած մի Սարգիս վարդապետ, իր կենաց վերջին օրերուն մէջ գումար մը կը յանձնէ Հաճի Լիմէոն աղային, որպէս զի իր յիշատակին գնուի Լատիմար յիֆրիկի կոչուած հողը, վանքին սահմանակից: Լիմէոն աղա իր գործադրէ վարդապետին կտակը և կալուածը կը կառավարէ իբրև միշ-թեվէլի: Բայց որովհետև սեփականութիւնը կառավարու-թեան տոմարին մէջ իր անձնական անուան արձանագը-րուած է՝ իր մահէն յետոյ, որդին Հաճի Յարութիւն բաց-արձակ տէր կը դառնայ և զայն կը վաճառէ յոյներու: Այս հողը մեծ արժէք ունի այսօր:

Ս. Մակարի պատմութեան համար նշանաւոր դէպք է անշուշտ Միխիթար Սեբաստացիի այցելութիւնը 1695 ին: Ապագայ արքայաւոր, դեռ սարկաւադ մը, 19 տարեկան, Սոյ կաթողիկոս Գրիգոր Պիճակին կը հետեւէր Յովնան վարդապետի ընկերակցութեամբ: Կաթողիկոսը յեպիսկոպո-սութիւն կը բարձրացնէ վարդապետը և անոր հետ կուղևորի Հրոմ, մինչ Միխիթար ջերմախտով կարգիլուի, և լարնա-

քա նաւահանգիստէն կը վերադառնայ Սաղամինա: *

Միխիթարի յաջորդ արկածները այսպէս կը նկարագրուին Սանփաննոս Ագոնց արքայի գրած Կենսագրութեան մէջ:

«Եւ ՚ի կալ անդ (Սաղամինա) աւուրս երիս անայցելու և անդարման, հիւանդութիւն նորա օր քան զօր սաստկանայր, զոր տեսեալ Ժողովրդեան, առնալ եղին զնա ի վերայ գրաս-տու և տարան ընկեցին ի վանս ճգնաւորաց Հայոց, որ միոյ աւուր ճանապարհաւ հետի է ի քաղաքէ անտի . . . Էր յայնժամ Առաջնորդ վանացն այնորիկ նախալիշատակ-եալ Չօլախ վարդապետն, բայց ոչ դառնա անդ: . . . Արդ խուցն ուր եղին զնա՝ էր ի վերայ տանեաց սենեկաց վա-նացն յորոյ ի միում կողման գոյր զառիվայր ճանապարհ ընդ որ լինէր իջանիկ ի տանեաց անտի և ելանել ի դուրս վանաց: Եւ արտաքոյ գոյր պարտէղ, իբրև երիս քա-րնկէցս հետի ի վանաց. և ի պարտիգի անդ ընդարձակ քարածերպ, ուստի բղխէր ջուր յորդառատ և երթայր լը-նոյր զաւաղանն մեծ, որ իբր տառն կանդնաւ ի բացեայ էր քարանձաւէն, և անտի զեղեալ ծաւալէր բնդ պարտէղն և յայլ տեղիս. և զեռայր ի անդուջն քաղմութիւն օձից զոր բերէ կիպրոս կղզին:»

Կենսագրութիւնը կը յաւելու թէ փառականք և խո-հարարը Միխիթարի կրօնական տարբեր համոզումներուն պատճառով անտարբերութեամբ կը դիտեն անոր դառն վիճակը, և թէ մի անցաւոր եպիսկոպոս աւելի հոգածու-

* Սաղամինա քաղաքը կործանուած էր Քրիստոսէ 117 տարի վերջը, հրեայ ապստամբներու ձեռքով, և անոր աւերակները կը գտնուին նա-մակոսթայէն 5 մղոն դէպի հիւսիս: Այս տեղ Սաղամինա անունը դըր-ուած է Նիկոսիայի տեղ:

Վերի Թուականը (1695) հարկ կը դրացնէ ճշգրիտ Գրիգոր Բ. Պի-ճակի կաթողիկոսութեան թուականը, զոր Չամչեան նշանակած է 1635-էն մինչև 1691:

կը գտնուի և ջրով խիստ կ'եփէ, որով մի քիչ կը կազ-
դուրուի Մխիթար, կը վերադառնայ քաղաք և կը մնայ
հիկեղեցւոյ խուցի մէջ: Քիչ ժամանակ վերջ երբ Մխիթար
կը շրջագայէր քաղաքի մէջ՝ կը բռնուի կառավարական
հարկի համար. հարկահանը տեսնելով անոր հիւանդագին
և չքաւոր վիճակը կը զթայ, և կը հրամայէ «տանիլ զնա
ի մի ի սենեկաց խրոց և տալ նմա խահֆէ, զի սակաւ
մի ողի առնուցու և զօրացի: Եւ բառքեալ կոչեաց զգըւ-
խաւորն ի Հայոց բնակչաց տեղւոյն, և առեալ նմանէ զտակ
հարկին ետ զգիրն վճարման ի ձեռն Մխիթարայ և արձակ-
եաց զնա խաղաղութեամբ » : Բայց Մխիթարի կղզիէն
զուրս մեկնումը և հայրենիք վերադարձը կը զխրանայ մի
երեւելի յոյնի շնորհիւ, որ անոր անձին համար ըստ կա-
նոնի պահանջուած երաշխաւորութիւնը կ'ընծայէ: *

Ս. Մակարի վանքը, եթէ չունի Հին յիշատակարաններ որ
գոհացնէին մեր հետաքրքրութիւնը՝ ունի բաւական հա-
րստութիւն որ կրնայ բեղմնաւորիլ և ծառայել ազգին:
Կազդուրիչ օդ, Միջերկրականի հովիտով զովացած, պա-
ղուկ ջուր որ կը հոսի վանքէն վար աղբերակի մը շրջ-
թուղքէն, ծառեր և թուփեր որ կը պսակեն լեռնակներու
և սարերու բարձունքը, և ընդարձակ հող որ կը հասնի
մինչև ծով, — ահա ինչ որ կը մնայ ազգին՝ բարեկեղա-
տակ աշխատանքներու շնորհիւ:

Վանքի հողին տարածութիւնը կը հաշուուի գրեթէ
10,000 տէճնիւմ՝ որ թէև մասամբ միայն հերկելի է՝

* Մխիթարեան Միարանութեան և Երկհարկարանակի հանդէսին տա-
թիւ, 1901 Սեպտ. 8 ին Սրժարան — Արքանոցի աշակերտները քարա-
կոյտ կոթող մը բարձրացուցին վանքիս զրան հանդիպակաց բլուրին
մրայ, որ այն օրէն ի վեր կը կոչուի «Մխիթարայ բլուր»: Այդ
հանդէսի նկարագրութիւնը տես «Մխիթարեան Յարկեանի Յիշա-
տակարան» ին մէջ. էջ 193:

կրնայ տեսիլ ևս շահագործուի: *

Հիմայ այս տարածութեան վրայ կան հետեւեալ չորս
վարձակալութիւնները, 1903ի Մարտէն սկսած 3 տարի
պայմանաժամով, որոնցմէ ստացուած վարձագինոց գումա-
րը տարեկան 150 անգլիական սկիլի կը մօտենայ:

Ա. Վանքի շրջանակը. — կը բնակին երկու ընտա-
նիքներ, 10 հոգիով:

Բ. Ատալիա. — Վանքէն 20 վայրկեան հեռի դէ-
պի հարաւային արեւելք: կը բնակին երկու ընտանիքներ
12 հոգիով: Ատալիայի բաժնին հետ միասին վարձու տրը-
ուած է վանքապատկան 200 այծերու հօտը և Մանտա-
րա (փարախ) ըստւած վայրը որ կը բնակի թուրք հովիւին
ընտանիքը՝ 4 հոգիէ բաղկացած:

Գ. Այ-Եօրկի. — Ատալիայէն 15 վայրկեան դէպի
արեւելք: կը բնակին երկու ընտանիքներ 8 հոգիով:
Այս տեղ կայ խարխլած հիկեղեցի մը, որու գմբէ-
թը կանգուն կը մնայ և որու պատին վրայ կը նշմարուի
Ս. Գեորգի պատկերը, եղծուած վիճակի մէջ: Այ-Եօր-
կին յոյներէ գնած է Հաճի կիրակոս անուն հայ մը,
որմէ ալ՝ Յովհաննէս անուն ուրիշ հայ մը, որ վեր-
ջէն յունացած է: Այս անձն է որ 80 տարիի չափ
առաջ վաճառած է ազգին:

Դ. Բլակա. — Ծովեզերքին վրայ, վանքէն երկու ժամու
չափ հեռի: Այս բաժինը 1897ին վարձուած էր Անգլիա-
կան ընկերութեան (տես էջ 82) որ անուանական վարձագին
մը փոխարէն 8 տարի պիտի շահագործէր զայն, և յետ
պայմանաժամուն ազգին պիտի վերադարձնէր, մշակուած

* Մէկ տէճնիւմ տարածութիւնը հաւասար է 40 հարսայի բառակոսիին
կամ 14,400 քառ. ոտքի: Մէկ անգլիական ակրընք (acre) հաւասար է
է. 1594 տէճնիւմի:

արտերով ու պատուաստուած ծառերով: Մի անգլիացի քահանայի կողմէ ընդունուած 300 ոսկիի մեծ մասովն այս տեղ կ'առուցուեցան երկու տուններ, իրեն սկզբնաւորութիւն մի հայ գիւղի, որու հիմնարկէքի արարողութիւնն ալ կ'ատարուեցաւ կիլիկիացի քահանայի մը ձեռքով և խումբ մը աղջայնոց ներկայութեամբ: Վերոյիշեալ թուականէն ի վեր Հայաստանցի վեց գաղթականներ, Անգլիական ընկերութեան հետ շահակցաբար աշխատած էին, չորս տարուան մէջ 300 տէօնիւմ արտ մշակելով և խել մը ծառեր պատուաստելով: Երկու տարի առաջ այս մշակներն Ամերիկա մեկնեցան, և Անգլիական ընկերութիւնն ալ պայմանաժամի լրանալէն առաջ Թաղական Խորհուրդին վերադարձուց հողին շահագործութեան իրաւունքը: Հիմայ հողը վարձու արուած է յոյն գիւղացիներու, տարեկան 7 ոսկիով:

Ս. Մակարի հողերուն վրայ կ'աճին ընտիր ցորեն, գարի, վարսակ, շուշմայ, բամպակ, եգիպտացորեն ևն: Բլրային և ձորային բուսականութիւնը գլխաւորապէս կը բաղկանայ՝ ձիթենիէ և եղջերենիէ: 1901 թն 650 30 բիւօկրամի հասած էր եղջիւրի քաղը, որ տեղւոյն վրայ կ'արժէր զրեթէ 123 անգլ. ոսկի: Վանքի, Ատալիայի և Այս - Եօրիի աղբերակներէն ոռոգուած պարտէզներուն մէջ բիշ քանակութեամբ կը հասնին զանազան պտուղներ և բանջարեղէններ, - սալոր, նուռ, նուշ, կաղին, տանձ, սերկիկ, ընկոյզ, բալ, թուզ, լիմոն, նարինջ, վարունգ, ձմերուկ, սեխ, սմբուկ, լոլիկ, պամիա, զոլմ: Կան նաև թթենիներ: Այս ամենքը կրնան ազնուանալ տեսակով և աւելնալ քանակով, և պէտք է խոստովանել որ նշանակելի բարւոքում մը կայ վերջին տարիներուն մէջ: Թաղական Խորհուրդի կրած պայմաններուն համե-

մատ՝ վարձակալները տարուէ տարի որոշ թուով ծառեր կը պատուաստեն և մշակելի հողեր կը բանան: Փափաքելի է որ աւելի արագ մղում արուի գործին, մանաւանդ պաղատու ծառերը խնամուին, այգիներ անկուին, և Զուրը առատացնելու միջոցներ ձեռք առնուին:

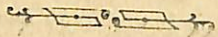
Ս. Մակարի բուսական հարստութեան սէջ ոչ նուազ կարևոր են անտառային ծառերը — մայրի, կաղնի, եղևին, բեկնի, մաթղենի (arbousier — գօշա եւեմիշի), զզերենի (néflier — մոշշմոշա), ալոճենի. նաև՝ հերձի (lentisque — սագրզ) 1 Լտտենի (micocoulier — չիլիմպի) որոնք կրնան սխտաւեկնիի պատուաստուիլ և կարևոր հասոյթ արտադրել:

Յաւայի է որ բազմաթիւ մայրիներ և այլ լեռնային ծառեր զոհուած են երբեմն, սմանց ազատութեան և այլոց անհոգութեան: Բարերադարբար այժմ ազգային իշխանութեան հսկողութենէն զատ կ'առաջարկութեան խիստ կանոններն ալ թոյլ չեն տար որ ծառերն անհարկի հարուածներու ենթարկուին: Երեք տարիէ իվեր Անտառաց վարչութիւնն է որ, ազգային անտուկէն վճարելի տարեկան 10 ոսկիի փոխարէն ստանձնած է վանքի հողերը հրձիգներու դէմ պահպանելու հոգը: Կառավարական շրջանակաց մէջ այն կ'արժէր կը ախրէր որ օտարազգի փայտահատներէ և ածխադործներէ զատ՝ վանքիներն, իւրենք ալ արտերն անաշխատ բանալու, կամ արօտալայր պատրաստելու մտքով կրակ կը ձգէին, որով հրդեհը վանքապատկան ծառեր փճացնել յետոյ՝ կանցնէր սխտական հողերուն սահմանէն ներս:

Կղզիին մէջ անգլիական վարչութեան հաստատուելէն յետոյ՝ վանքին աբիմանն սահմանէն լեռնային մաս մը, որուն սեփականութեան վաւերացումը չեն զանուած՝

գրաւուեցան իբրև սեռական հոգ, և զայն վերստանալու ջանքերն ապարդիւն մնացին: Այլ բաժնին մէջ կը գրանուի այն քարայրը ուր, ըստ աւանդութեան, կը ձգնի եղեր Ս. Մակար:

Քանի որ վանքը չունի Միաբանութիւն մը՝ վանահայրութեան պաշտօնը կամ տիագոսը կը արուի Կիպրոսի Առաջնորդին որ Թաղական Խորհուրդի հետ գործակցութեամբ կը կատարէ պէտք եղած հսկողութիւնը:

ՅԱՆԵԼՈՒԱԾ

— ❧ —

ԳԻՊՐՈՍԻ ՀԱՅՏԵՐԷՆ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐԷՆ

1

Յայտնառքի մը Յիշատակարանէն:

1301 ին գրուած:

(Այս ձեռագրի մի ուրիշ Յիշատակարանը տե՛ս էջ 58, Ծանօթութիւն):

... Յոր և ցանկացող եղեալ ի տերունական մատենի վերստացեալ Տրօ. Կստանդին և սպասաւորն իւր Յակոբ քահանայն, և ետուն գրել զսոյ յարգար ընչից իւրեանց ի յիշատակ հոգոց իւրեանց և ամենայն զարմից, ի փառս լուսայսգեղոց անձանց, և իւրեանց ի կենսա ի ստատութիւն յԱռաքելոս, և յետ ասոի ելեցա իւրեանց նախասացեալ արքեպիսկոպոսիս Տրօ. Կստանդինայ, և շերտայկից որդեկին իւր նորին Յակոբայ, որք իբրև զմի մարմին բանական յերկուց առ ի մի կերպարան շինեալ կենցայդակեցելով իբրև հարազատք և միաշունչք և միակրանք և զուգայհունք. ի յերկց աչաց առ միևնոյն շուրիք խորհրդայկեալք. վասնզի Յակոբայ միակն գորով զոր հարեալ եղև մինն նեախ յանտաւրինաց ի մերն Հռոմայկան կայն զոր պաշարեաց Մեղէք Աշրաֆն որ տիրէր աշխարին Եգիպտոսի և ամենայն ծովեղէրացն մինչև յԱնտիոք և ամենայն շամբուն մինչ յեզր մեծին Եփրատայ. և էր թիւն Հայոց. 2րդ. (1291):

Արգ եղև աւարտուն մատենիս ի մայրաքաղաքս Սիս, որ է առ ստորաով Առաքելայ հղիկիս զոր Տրօ. Յիսուս անգրդուելի պահեացէ միշտ և հանապաղ. և վասնզի ոչ գոյր սոցայ աեղի անգորելոյ ի մի վայր գրեալ եղև մաս ինչ ի Սիս և վասն ինչ ի Զոխաթն որ է վանք Ասորոց ազգին ընդ հովանեալ

որ. Ածածնին, և մասն ինչ ի սբ ուխտն Չորոյ կոչեցեալ վանք, բնդ հովանեաւ սբ. նշանացն և սբ. Ածածնին և սբ. Սիննի: Ի թուականութեաւ հայոց մեծաց, Չկ. ի հայրապետութեն. տն. կոստանդեայ կեսարացոյն և և ի թագաւորութեն. Աւշնի Ածայիւրի և բարեպաշտի, որդոյ Լեոնի, որդոյ Հեթմայ. զոր աւրինակ որպէս ի հնաւն զԴաւիթ ընդրեաց Ած. յորդինն Ռայե սայպէս և և զԱւշինս ի նորումն ընդրեաց ի մէջ եաւթն եղբարց իւր և եաւծ թագաւոր տանն թորգոմայ և և ազգիս Հայկայ, յոր և համարձակ կարասցէ կարգալ զԱծայիւրեալ մարգարէին բանս թէ փոքր էի ես յեղբարս իմ եւ կրսեր ի տան հաւր իմոյ: Յոր թէ և ոչ արածէր սայ զխաչինս հաւրն որպէս զԴաւիթ բայց զաւծումն և զթագն ընկալաւ յԱյ. և խաղաղութբ. արածէ զբրանաւոր հաւտս հայոց ազգիս զոր յայլ և յայլ ժամանակս նեղէին յանաւրինաց յոր և զերկնայինն ի խաղաղութին. ինքն ընդալցի ի Քէ. Այ. մերոյ երկար ամաւք և բազում ժամանակաւ:

Արդ աղաչեմ զհանգիսեալս վերոյդրեալ յիշատակացս հաւաքեալ բազմայաբար վկայից որ ի սբ. մատենին յաւեաւ որ յեա մերոյ էլիցս յայտեալցս վայելէք ի սայ հոգեւոր մխթարութբ. սրտի մտաւք յիշել յաղաւթս ձեր զիմս նվաստութի. զկոստանդին եպիսկոպոս եւս եւ զՔս. հանգուցեալ քեռին իմ եւ զյոյժ երախտաւորն իմ զՅոհաննես կարմիր վանցի եւ զքաղցրիկ մայրն իմ զԱղվեր տիկին. բնդ նմին եւ զհայրն իմ զԱստիւ, եւ զարեամբ նախապեալ հայրազատ եղբայրն իմ զԱրգիս որ մենջեաւ մանուկն էր սխաւք խողխողեալ եղև յանաւրինաց և զԱւշին որդի նորին որ յանցեալ ամի հանգեաւ խաղաղութբ. ի Քս. և է ի պահեստի ի սբ. ուխտն ճոխսմն յամանն յուարի յերեք աւրն որ էր շաբաթ աւրն: Ընդ սոցայ յիշեացէք եւ զհանգուցեալ հայրն Յակոբայ զԱրգիս և և զմայր նորին զՄէհամ խաթուն եւ զհայրազատ անդրանիկ եղբար ժառանկողի մատենին Յակոկոբայ զՄոսփանոս որոյ Տր. հատուցէ զանսպառ բարինս աստ և ի հանգերձէլումն և յիշելոցս և յիշողացս առ հասարակ միայլսն ողորմեցի ի մեծի աւուրն աշտդին ժամուն յորժամ ճարտասանութիւնքն բանքն սարսափն և գործքն թաւաւորեն, միայն ունելով բարեխաւս զբազմութիւն աստ հաւաքեալ որբոցս իւրաքանչիւր յանուանն ի Քս. Յիսուս ար. մեր, որում վայելէ փառք իշխանութի. և պատիւ այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

(Տարբեր ձեռագրով կցուած)

Ո՛հ զմեզաւք դատապարտեալ կազմող սորա զՅակոբ երէց զորդի մեծ պարոնին, և զեղբայրն իմ զՅոհաննես, և զհանգուցեալ եղբայրն իմ ի Քս. զկոստանդին հանգերձ ծնաւաւք կենդանեալք և հանգուցեալք յիշեցէք ի տր. Յս. Քս. աղաչեմ սվ Աստիւր ընթերցողք ընդ նմին աղաչեմ յիշել ի տր. զսառնաւան ծերուն զԱստիւ քահանայն, և զծնողսն իւր, աղաչեմ յիշել ի տր. զուսուցիչն իմ զԹորոս քահ. զմական. . . կոչեցեալ երկաթ, և Ած. . . և յիշելոցս առ հասարակ. . . ի փառաւորեալ գալըստեան իւրոյ. ուրում փառք յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

2.

Ուրիշ Յայսմաւորքի մը մաշած րերքէն:

1551 — 1571 թուականներուն մէջտեղ գրուած:

Վենետացիներու ներքե կիպրոսի յոյն, հայ և ուրիշ եկեղեցիներուն դէմ Լատին կղերի աններողութեան պատճառով գոյացած առեկուլթեան ռզին կ'արտայայտուի այս տեղ: Հայազգի Յուլիան եպիսկոպոսի ձեռքով կիպրոսի հայոց մէկ մասին Լատին եկեղեցւոյ հետ միացումն ալ այդ ժամանակաշրջանին կը վերաբերի:

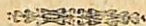
«Ղուկաս? վրդպտս հր(ամանաւ) Թաւատուր Կթղիոսին յղեալ եկաք ի կիպրոս ի մայրաքաղաքն Լաւքոյայ յաղադս հասի և իրաւանց սբ. Աթոռքիս և ես չ'ունէի կամք վս աշի ծովուն և յերկնազն անիծեալ ժամակեր և զիշակեր աղբին Յուանկայ. յորժամ նաւեցաւք ի Տարսոնս ի գարունս աւուր ճանապարհ ի մէջ ծովու ի նախմասն Սելեկիոյ. եկն Դալիսն (նաւ) մի մեծ ի վրայ մեր, զոր ինչ որ կայր ի նաւն և ունէաք ի հորէ և ի մարէ գրեանք և այլք սուր մերի ի մօրէ արարին մեղ նողորմ աղբն անիծեալ Լատինացւոց. Ած. կործանեցէ թաղւորութ. նոց վաղվաղակի. ով որ տեսցէ և կարգասցէ ասացէ ամէն և եղիցի:

. . . Եղև մեզ (Ք)անամէլօ, * . . . (անընթեռնի): Իսկ յոր
 ժամ եկաք ՚ի ծոց նաւահանգիստն Ղարբաղ (Քարբաս, անա-
 սաս մինչ ի Լաւրուշայ բոկոսն և գլուխ մինչ հաս-
 տատեալ ազգն մեր Հայոց որ և նոյն ժամայն ՚ի տէսանէն . .
 . . Սյ. օծեալ քչն Տէր Ստեփաննոս նոյն ժամայն զգեցոյց
 զմեզ և ծածկեաց զմերկութիւն ըստ Աւտարնի բանին թէ մերկ
 էի և զգեցուցէք զիս և այլն: Գրեցաւ յուրիս
 յաւաւր երկուշարթի, սբ. Լուսաւորչի պահոցն, ի գուռն սբ.
 Ածածնին:»

* — Սյուպէս կը հասկցուի որ նաւը հանդիպած է Քանամէլլօ նաւահան-
 գիստը, որ Կիլիկիոյ ձկեր դաւառին (Բայասի) մաս կը կազմէր:

Միևնոյն թերթին վրայի երկրորդ գրութեան մէջ ալ (տես էջ 98)
 կը յիշուի խաչատուր Կ. Կաթողիկոս 1610 ին: Բայց ներկայ Կիլի-
 տակարանը պետք է գրուած լինի 1571 էն առաջ, Լատինաց կամ Ֆրան-
 կաց, այսինքն Վենետական իշխանութեան ատեն, հետեւաբար նախընթաց
 խաչատուրի մը օրով:

Սոյ կաթողիկոսներէն խաչատուր Ա. Զորիկ կոչուած, ամուսնաւ
 տաւ 1551 ին: Իրեն անմիջական յաջորդն էր 1560 ին, խաչատուր Բ.
 կամ Խաչիկ, Ուլնեցի, Երաժիշտ կոչուած:

ՆԻԿՈՍԻՈՅ ՀԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԱՍԻՆ
 ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԷՋ ՄԸ:

1810 ի Յունիս 14 ին միջ իրարանցում կը տիրէր Նիկե-
 սիոյ «Տիւրքի Պալատին» մէջ որ էր ապարանք Զապուռն
 իշխանուհւոյն: * Զապուռնի ամուսինը Ամորի սպաննուած էր,
 և զապուռն օրինաւոր ախրոյ, Հէնրի Բ. ի Կուսակիցները կաշխա-
 տէին որ նա արձակուի Կիլիկիոյ արդէլրաւանէն և Կիպրոս վե-
 րադառնայ:

Սպանութեան դէպքէն առաջ արդէն կասկած կար ոմանց
 դէմ իբրև հակառակորդներ Ամորիի: Կասկածելներու կար-
 գին մէջ էին «Տիւրքի Աստուածածին» վանքի Մայրապետը և
 կոյսերը: Ասոնք ազօթք կատարած էին ներքին խաղաղութեան
 վերահաստատման համար, բայց թշնամիք այնպէս տարածա-
 յած էին թէ միշտ բարեմաղթութիւն կընէն աքսորեալ
 Հէնրի թագաւորին համար: Ամորիի սպանուակն վերջ աճաւա-
 տանութիւններն այնչափ զօրացան որ Զապուռն զայրացաւ և
 կռուէր պատուհասել Մայրապետը Մարիամ իշխանուհին որ
 իր հօրաքոյրն էր, և բոլոր կոյսերը: Այս միջոցին տարած-
 ուած էր այն լուրն ալ թէ ոչոքադործները Կուսանոցին մէջ
 ապառաւանած են: Պալատական պաշտօնեաներէն Սիմոն Մաշի
 յայտարարեց մինչև իսկ թէ իր սենեակի սպառազամէն տեսած
 է Ամորիի սպանիչ Սիմոն Մոնթոյլ ֆը: Անմիջապէս սկսաւ հա-
 տաղի յարձակում վանքին վրայ: Կոյսերը նախատուեցան.
 անոնց կրօնաւորական հանգամանքը, ընկերական բարձր դիր-
 քերը և ընտանեկան սերտ կապերը նկատողութեան չառնուե-
 ցան. ամբողջ հաստատութիւնը աւարի ենթարկուեցաւ: Մայ-
 րապետը և բոլոր կոյսերը երգումով հառատակեցին թէ ոչ ոք
 ապաստանած է վանքին մէջ. բայց յարձակողները կարեւ-
 րութիւն չը տուին և գիշերանց վերադառնալու և վանքը կը-
 րակի տալու սպանուիլիքով հաղիւ թէ հեռացան:

Կրօնաւորուհիները ահուգողի մասնուած՝ պատրաստուե-
 ցան փախչելու և իրենց կեանքը փրկելու. բայց Մայրապետը
 իրեկուսան դէմ գնաց Պապի Լեկատին մօտ, բողոքեց իրենց

* Ամորի Լուսինեան էր նաև իշխան Տիւրքի, ուստի իբ բնափախեց
 Էջմուէր Տիւրքի Պալատ (Palais de Tyr):

դէմ տարածուած զրպարտութեանց դէմ. հերքեց որ եւ Է մեղաւորութիւն Ամորիի օգոսնման, մահաւանդ յիշեցնելով իր աղգահանութիւնը, և յանձնառու եղաւ ողջ ողջ հրկիւլուելու. եթէ ամբաստանութիւնները հաստատուէին: Լեկաւոր շտաբով Մայրապետին յայտարարութիւնները՝ միխթարեց և քաջութեան գնաւ և խոստացաւ գիշերը իր ծառաները զրկելու եւ ի հարկին մինչև իսկ անձամբ գալու, Կուսանոցին պաշտպանութեան համար:

Խռովութիւնն այդ վիճակին մէջ՝ ֆուսց և ուրիշ հետեանք չունեցաւ:

Ս. ԻԱՁ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԱՍԻՆ

ՄԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Նիկոսիոյ Հայոց վարդապետ Ս. Խաչ եկեղեցին, որու տեղը բոլորովին անձանթ է հայ գաղթականութեան՝ Պ. Անլարի վկայութեամբ համեմատ այժմու «Արապլար ճամբին» կամ Սթամբուլի գոյ Միսիրիբու անուն փողոց մը կիցն է, յուսոյ մայր եկեղեցւոյն գրեթէ կից: Շէնքին մէջ հայերէն արձանագրութիւն չը տեսնուիր, եւ եթէ ներքին պատերուն վրայ կայ՝ ձերմակ ծեփին ներքեւ պահուած պէտք է լինի:

Զեմ կրցած հասկնալ թէ Արապլար ճամբին (Արաբաց մը կից) կամ Սթամբուլի գոյ Միսիրիբու (Եգիպտացւոյն Խաչը) անունը ինչ պատճառաւ արուած է աւս մատուալն: Մի անանգութեան նայելով՝ Եգիպտոսէն եկող Նիքոլա (Նիկոլոս) անուն մէկը չի նկատուած է զայն: Բնոցներ ալ կան թէ Միսիրիբու բառը տղաւորութիւն է Միսի Էրիբու (Էրիբ) անունն:

* L'Art Gothique et la Renaissance en Chypre, Ա. Հատոր: Հեղինակութիւն Պ. Գամիլ Անլարի:

** Բարեկամի մը շնորհիւ փարեղէն Պ. Անլարէն տեսնուած նոր տեղեկութեան համեմատ՝ Նիկոսիոյ Հայոց գերեզմանատան մաս պեղուած և մասամբ գուրս բերուած եկեղեցին կը վերաբերէր լատին կրօնաւորներու, և ոչ թէ Հայերու: (Էջ 76):

Ս. ՄԱԿԱՐ ՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Կիպրիանոս վարդապետի գրածին նայելով Հայոց Ս. Մակար վանքին մէջ որեւէ եգիպտացի մոցնէլ արդիւրեւած էր: Արապա մը կը պահուէր, որպէս զի անոր խօսելովը՝ միաբանները ժամանակին արժենան և առաւօտեան ժամերգութիւնը կատարէին: Մեծ Պաշոյց մէջ Ս. Մակարի կրօնաւորները չէին ուտեր մինչև իսկ այն տեսակ ընդեղէններ որոնց մէջ որդ կրնայ գոյանալ, ինչպէս բակլայ, սիսեւ, ևն:

ՆԻԿՈՍԻՈՅ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԹԱՓՈՐԸ

Ալեքսանդր Գ. Պապը 1260 ին յատուկ Կոնդակով՝ սահմանեց Կիպրոսի լատին կղերին իրաւասութիւնները՝ տեղացի յուսոյ հոգեւոր իշխանութեան վրայ: Տարակոյս չըկայ որ միւս բրիտանեայ հասարակութիւններն ալ երթարկուած էին համանման կանոններու: Այդ բոլորն ալ ստորակարգութեան կամ հպատակութեան նշան եղող պարտքեր ունէին: Ի մէջ այլոց՝ հարկագրուած էին ներկայ գտնուելու լատին եպիսկոպոսաց Սրնոյններուն, նաեւ մասնակցելու հանգիստաւոր օրերու կրօնական թափօրներուն:

Հայր Ստեփան Լուսինեան կ'աւանդէ որ սովորութիւն կար Նիկոսիոյ մէջ ամեն տարի Աւագ ուրբաթ օրը, մանաւանդ Ս. Մարկոսի տօնին, կատարել այն կրօնական թափօրները որոնց կը մասնակցէին տեղաբնակ Գրիստոնեայք, հետեանալ կարգով:

Յոյները կուգային ամենէն առաջ, իրենց ժողովոյով, բահաններով, Աստուածածնի պատկերով և կիներով: Յետոյ իրարու ետեւ՝

Մուրացիկ — կրօնաւորները,

Հապէշները, որոնց քահանաները ձերմակ փաթԹոց կը կապէին և եպիսկոպոսը միծր (Թագ) կը կրէր,

Նեստորականները,

Յակոբիկեանները,

Մարոնիները,

Ղփախները,

* Կիպրիանոս վարդապետի յունարէն ժամանակագրութիւնը առաջին անգամ 1788 ին տպագրուեցաւ Վէնետիկ: Կերէի թէ վերի տեղեկութիւնները քաղած է Հ. Ստեփան Լուսինեանէ, որու պատմութեան մէջ այդ տողերը ուղարկութենէս վրիպած են:

Հայերը, որոնց գլուխները զարգարուած կը լինէին՝ բոլոր
բաձեւ և ոսկեճամուշ ֆէսով:

Ամենէն վերջ կուգային Լատինները, իրենց Արքեպիսկո-
պոսով, չինեւորական բանակով, և ազնուականաց կարգերով:*

* Վերջ յիշուած իրաւասութեան ժանրամանութիւնները տես The
Church of Cyprus, by the Rev. H. T. F. Duckworth. London,
1900.

ԿԻՊՐՈՍԻ ՏԱՐԵԳԻՐԲԸ

Կիպրոսի վրայ կարևոր և ամփոփ տեղեկութիւններ կը պա-
րունակէ հետեւեալ անգլիերէն աշխատասիրութիւնը, որ
1901 ին լոյս տեսնելով, 1902 ին ալ հրատարակուեցաւ
(ի Լոնտոն) բարեփոխուած և ճոխացած: Գրքոյկին կցուած
է աշխարհացոյց քարտէս մը:

A HANDBOOK of CYPRUS.

Compiled by Sir F. T. Hutchinson, M. A.,
Chief Justice, and Claude Delaval Cobham,
B. C. L., M. A., Commissioner of Larnaka.

ՅԱՄԱՆԱԿԱՐԱՅԻՆ ՅԱՆԿ

Ազգային պատմութեան վերաբերող դեպքերու:

Գրեւորուած յետոյ

- 868 Ալեքսիս Հայկազն, Բիւզանդիոնի կայսր Վասիլ Ար-
շակունիի օրով Արարիները կը վանէ Կիպրոսէն:
- 958 Վասիլ Հայկազն, Բիւզանդական զօրավար, Արաբնե-
րէն դարձեալ ետ կը խլէ Կիպրոսը:
- 65 Վրասամիա կամ Վահրամ, հայազգի գուբա Կիպրոսի:
- 1157 Թորոս Բ. իշխան և եղբայրը Մէհն, Անտիոքի Պայլ
Ռէնալտի հետ հասպատակեն Կղզին, ի վրէժ իրենց
Սանփանէ եղբոր, որ սպաննուած էր յոյներէն:
- 79 Թագէտու եպիսկոպոս Կիպրոսի, կը մասնակցի Հռոմ-
կայի ժողովին, Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսի օրով:
- 91 Լեոն Բ. կ'այցելէ ի Կիպրոս Անդրէյ Ռիչարտ Ա.
Թագաւորին, եւ ամուսնութեանը կնքահայր կը լինի:
- 1210 Լեոն՝ երկրորդ անգամ կ'ամուսնանայ Կիպրոսի
Թագաւոր Ամորիի աղջկան, Սիպիլի հետ:
- 48 Սմբատ Գունդատապ Սմիղանտէն տեղեկութիւններ
կը հաղորդէ առ Հենրի, Թագաւոր Կիպրոսի եւ
առ Թագուհին Սանփանիա Եմիլիա, որ էր քոյր
Սմբատի եւ մեր Հէթում Ա. ի:
- 49 Ս. Լուդովիկոս Թագաւոր Ֆրանսայի, Կիպրոսէն
կը թղթակցի Հէթում Ա. ի հետ:
- 86 Լեոն Գ. ի որդին Թորոս կ'ամուսնանայ Կիպրոսի
Թագաւոր Հիւկոս Գ. ի աղջկան, Մարգարիտի հետ:
- 95 Զապուհ կամ Զապէլ, դուստր Լեոն Գ. ի կա-
մուսնանայ Ամորի Լուսինեանի հետ, որ էր Կիպ-
րոսի Հենրի Թագաւորին եղբայրը և Տիւրոսի տէրը:
- 297 Սմբատ կը գրաւէ Սոյ աբբոյնի գահը, իր եղբայրնե-
րը, Հէթում Բ. Թագաւոր և Թորոս, խոյս կու-
տան Կիպրոս. օգնութիւն չը գտնելով՝ կուղևորին
Կ. Պոլիս, իրենց բեռայր Միքայէլ կայսեր մօտ:

- 1302 Զեհան Տարաթիացի, Մարաշախա Հայոց Թագաւո՞ւ
րուԹեան ի Կիպրոս, կը վախճանի:
- 5 ՀէԹում — Անտոն, տէր Կոստիկոսի, Պրեմնսդ-
րատեանց վանքի մէջ կրօնաւոր կը լինի:
- 6 Զապուռնի ամուսինը Ամորի կը բռնակալէ ի Կիպրոս,
եղբայրը Հենրի Բ. Թագաւորը Կիլիկիա կը ղըր-
կէ իբրեւ կալանաւոր:
- 7 Նիկողայոս եպիսկոպոս Կիպրոսի կը մասնակցի Սոյ
եկեղեցական Ժողովին, յորում կը կատարուի
նաեւ կաթողիկոսի ընտրութիւնը, որ էր Կոս-
տանդին Պրօնադորձ, երկրորդ անգամ:
- 8 Ամորի՝ Կիպրոսէն մեր Օշին Թագաւորին օգնութեան
կը ղրկէ 2000 հետեակ և 1500 հեծեակ զօրք:
- Իշխանուհի Ֆիմի, մեր ՀէԹում Ա. ի գուտորը և
Սիդոնի տէր Յուլիանի այրին, Մայրապետ կը լի-
նի Նիկոսիոյ Ս. Աստուածածին Կուսանոցին:
- 9 Ֆիմին վերջ Մայրապետ կը լինի քոյրը իշխանուհի
Մարիամ, Գուրտոն իպլինեան սենեսկալի այրին:
- Անգլիացի Ֆրանչիսկեան, Եղբայր Ատամ, Նիկոսիոյ
Լատինաց Ս. Գեորգ եկեղեցւոյն մէջ կը քարոզէ
Ամորիի դէմ, և Կիլիկիա կ'աքսորուի:
- Օշին՝ Կիպրոս կ'աքսորէ բազմաթիւ վարդապետներ
որոնք կը հակառակէին Սոյ Ժողովին որոշմանց:
- 10 Սենեսկալուհի Ալիծ ՀէԹում Լամբրոնեան ի Կիպ-
րոս, մատնաներ օրինակել կուտայ Զարտար քա-
հանայ Ստեփան Գոյներ Երիցանցին:
- Ամորի կ'սպաննուի. Հենրի կ'արձակուի Կիլիկիայէն.
Զապուռն կը դառնայ Այսա իր Ժառանգութեան
համար վեճ կը ծագի Հայոց և Կիպրացւոց մէջ:
- 12 Օշին Թագաւորի խնդրանք և Կղեմէս պապի հրամա-
նով Կիպրոսի Փոքր Եղբայրներու (Frères Mineures)
վանքէն վեց կրօնաւորներ կը ղրկուին Կիլիկիա:
- Յօհաննէս սպասաւոր Աստուածային բանին Յամա-

- կոսԹայի Կանչուոր վանքի մէջ: Թերես նախայիշ-
եալ ընդօրինակին Աստուածաշունչի:
- 1320 Զապուռնի երկու կրտսեր որդիք, Լուսինեան Զե-
հան կամ Ճիւան և Գուրտոն, Լեոն Ե. ի խնամակալ
Օշին Պայլի հալածանքէն կը փախչին Կիպրոս. ի-
բրեւց հօրեղբայր Հենրի Թագաւորի մօտ: Տասը
տարի վերջ Լեոն ջափաշատ կը լինի, սպաննել կու-
տայ Օշին Պայլը, և անոր տեղ պաշտօնի կը հրա-
ւիրէ Զեհանը:
- 22 Յովհաննէս ԻԲ. պապի միջնորդութեամբ հաշտու-
թիւն կը կնքուի Հայոց և Կիպրացւոց մէջ, Հենրի
զինուորական օգնութիւն կը ղրկէ Հայոց, Եփեսոս-
սի սուլթանին դէմ:
- 35 Եփեսոսացիք կարշաւեն Կիլիկիա: Այսպէս բազմա-
թիւ հայեր կը փախչին ՅամակոսԹա Քարոզի
Եղբայրներէ Յովհան Վերոնացի կը նկարագրէ
ՅամակոսԹայի հրապարակին վրայ պարզուած
սրտաճմիրկ անտարանը:
- 40 Եշիվա Տամբիէրեան (Eschive de Dampierre)
կը վախճանի և կը Թաղուի Նիկոսիոյ Աստուածա-
ծին եկեղեցին: Այրերու այժմեան դրան ձախ կող-
մի որմին մէջ տեղաւորուած խորանաձև շինուածքը
այս տիկնոջ շիրմն է:
- Գրիգոր եպիսկոպոս կը մասնակցի Կիպրոսի յոյն
եպիսկոպոսաց Ժողովին:
- 41 Յիմէոն պէկ, եպիսկոպոս Կարնեցի. լաթինամու-
փախստական ի Կիպրոս:
- 42 Գուրտոն Լուսինեան կ'ընտրուի Հայոց Թագաւոր:
- 45 Ներսէս եպիսկոպոս և Կոստանդին Կարթլիի սե-
պուհ կը յանձնարարուին Պապէն, որ Կիպրոսի
հարկահաններէն զրամական նպաստ ստանան Կի-
լիկիոյ համար:
- 46 Այսպէս փախչելով ՅամակոսԹա ցամաք կելլեն
1500 հայեր, ըստ վկայութեան Յակոբ Պերնացի
ուխտաւորի:
- 47 Կիպրոսի Հիւկոս Թագաւորը Եփեսոսացւոց դէմ
կ'օգնէ Հայոց Կոստանդին Թագաւորին. բայց Թըչ-

- նամիք կը յաղթեն և կը գրաւեն Այսսը:
- 1348 Զեհան Լուսինեանի տիկինը Սուլթան Կիլիկիայէն
կը փախչի Կիպրոս, երկու որդիներովը, — Պե-
մոնդ և Լևոն:
- 63 Կոստանդին Ե., Կիպրոսի ճօրաներէն, կը Թագաւո-
րէ Հայոց:
- 67 Պետրոս Ա. Թագաւոր Կիպրոսի, կը ճանաչուի իւ-
րև Հայոց Թագաւոր: Նոյն տարին կ'աղատէ Այսսը
Թիւրքէն հրոսակներէն:
- 73 Պարոն Լևոն Համուսցի և այլք պատգամաւոր կու-
գան Կիլիկիայէն ի գահ հրաւիրելու զԼևոն,
Զեհան Լուսինեանի որդին:
- 74 Կիպրոսի վրայ բռնակալող Ճենովացիք Լևոնէն
անիրաւաբար կ'ստանան 6000 արծաթ դահեկան
կամ 500 տուկադ, և անոր կնոջ աւատական
կալուածը որ 30,000 արծաթ կ'արժէր:
- 74 Լևոն կը մեկնի Կիպրոսէն և Միս կը հասնի Յու-
լիս 26 ին:ինը ամիս վերջ գերի կը աւարտի Նդիպտոս:
- 96 Լևոնի մահէն վերջ Նիկոսիոյ Ս. Սփիա եկեղեցոյն
մէջ Յակոբ Ա. կը հռչակուի Թագաւոր Հայոց:
Նոյնպէս Կիպրոսի արքունի զինանշանին վրայ կ'ա-
ւելնայ Հայկական առիւծը:
- 99 Տարսանի Մատթէոս եպիսկոպոս կ'օրհնէ զՅովհան կամ
Յանոս Թագաւոր Կիպրոսի. Նոյ. 11:
- 1404 Պարոն Կարապետ, Թոռն Կոստանդին Թագաւորի և
այլք, կը գաղթեն Կիպրոս:
- 23 Մեծ գաղթ Կիլիկիայէն Կիպրոս:
- 25 Լևոն եպիսկոպոս:
- Կիպրոս արշաւող Նդիպտացուց դէմ կը պատե-
րազմին և կ'սպաննուին Սիր Թորոս Կոստանց ձի-
աւոր, և Կոստանդին երէց, եղբայր Լևոն եպիս-
կոպոսի:
- 57 Նիկոսիոյ Հայերը Յակոբ Բ. ի զինւորներուն դէմ կը
պաշտպանեն Հայոց դուռը, բայց կը յաղթուին:
- 58 Կիլիկիոյ Կոռիկոս ծովաբերդը, որ 1371 ին բնակւացը

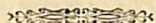
- կամքով Կիպրոսի Հպատակած էր՝ Գարաման Թուր-
քերու ձեռքէ կ'անցնի:
- 1459 Փեպոս Լուսինեան, Մարաշախտ Հայոց ի Կիպրոս:
- 67 Սարգիս եպիսկոպոս Կիպրոսի, իր օրով՝ Հայերն ալ
կը կատարեն երաշտութեան առթիւ մեծահանդէս
Թափօր որմէ անմիջապէս վերջ անձրև կը տեղայ:
- 89 Վենետական տէրութիւնը կը հաստատէ Կիպրոս
Հայ աւագներու ռոճիկները:
- 1504 Դաւիթ եպիսկոպոս Գրիգոր աւագերէց որդի Լիվոնի:
- 61 Ստեփանոս քահանայ:
- 63 Էջմիածնի կաթողիկոս Միքայէլ Սեբաստացիի կողմէ
Հռոմ զրկուող գեապանը Արքար, որդին Սուլթան,
և Տէր Ալեքսանդր քահանայ կը հասնին Կիպրոս:
- 67 Յովհաննէս եպիսկոպոս, Առաջնորդ:
- 68 Յովհան եպիսկոպոս, Նուիրակ Սոյ:
- 70 Յուլիան հայաղբի եպիսկոպոս, լատինացած. Կիպրո-
սէն Հռոմ կը մեկնի:
- Սուլթան Սելիմ Բ. ի Ֆէրմանով նորէն Հայոց կը
յանձնուի Ս. Աստուածածին եկեղեցին:
- 81 Ստեփանոս աբեղայ: Համլթեցի Խաչատուր սարկ:
- 1613 Սիմէոն Ղազարեան և ուրիշ երեսելիներ իսա էֆէն-
տիի դէմ կը դատաւարեն եկեղեցոյ համար:
- 42 Մեսրոպ վանահայր:
- 68 Թովմաս վարդ. Նրւրիճանեան Վանահօգեցի, այցելու:
- 78 Սարգիս վարդապետ:
- 79 Վարդան վարդապետ, այցելու:
- 90 Զօլախ վարդապետ, վանահայր:
- Դաւիթ Արեւելցի, պատրիարք Կ. Պոլսոյ, Թովմաս
վարդապետ Բերիացիի գրգռմամբ կ'աքսորուի Կիպ-
րոս, բայց քիչ վերջ կը դառնայ իր Աթոռի վրայ:
- 95 Սոյ կաթողիկոս Գրիգոր Բ. Աստանացի — Պիծակ,
Յովհան վարդապետի և Միսիթալ Սեբաստացիի
հետ ի Ս. Մակար:

- 1701 Թօխատցի Յակոբ դարբ, մահտեսի Պասմաձի փանոս
որդի, այցելու է Ս. Մակար:
- 05 Մինաս վարդապետ Համթեցի, նախկին պատրիարք
Երուսաղէմի, կը վախճանի է Կիպրոս:
- 11 Աստուածատուր վարդ., է Ֆամակուծա, այցելու:
- 15 Յարուծիւն վարդապետ, Վանաշայր:
- 45 Դաւիթ եպիսկոպոս, Առաջնորդ:
- 51 Յովսէփ վարդապետ, >
- 75 Գրիգոր Պասմաձեան, նախկին պատրիարք Կ. Պոլսոյ.
Իբրեւ Առաջնորդ Կիպրոս կը մնայ 11 ամիս, կու-
ղեորի Եւրոպա, կը վախճանի է Թրիեսթ, 1791 ին:
- 79 Մարտիրոս եպիսկոպոս, Առաջնորդ:
- 83 Յակոբ եպիսկոպոս, > :
- 84 Յովհաննէս վարդապետ, > :
- 99 Յովհաննէս եպիսկոպոս, > :
- 1803 Էտիրնէցի Մկրտիչ վարդապետ և Տաթևացի Պօղոս
վարդապետ:
- 12 Պետրոս վարդապետ:
- 14 Ստեփանոս վարդապետ:
- 17 Դիոնէսիոս վարդապետ. Առաջնորդ, որ յետոյ բո-
ղոքականութիւն ընդունեց է Պէյրուծ:
- 22 Գաբրիէլ վարդապետ, Առաջնորդ:
- 27 Յարութիւն վարդապետ Իզմիրցի >:
- 29 Յարութիւն Աստուածաբան, Աւագերեց:
- 37 Յովհաննէս եպիսկոպոս Սոյ, Բարթողիմէոս, Մա-
կարիոս և Պօղոս վարդապետներ:
- 43 Գրիգորիոս վարդապետ:
- 44 Թադէոս վարդապետ:
- 46 Յովհաննէս եպիսկոպոս Մարաշի:
- 47 Յովհաննէս եպիսկոպոս, Նուիրակ Սոյ:
- 50 Յովհաննէս վարդապետ, Կաթողիկոս մականուանեալ:

- 1851 Պօղոս վարդապետ Վանեցի:
- 52 Գէորգ վարդապետ, Նուիրակ Սոյ:
- 54 Նիկողոս եպիսկոպոս Ֆրնուկի. այցելու:
Աբրահամ վարդապետ:
Յովհաննէս վարդապետ Մամիկոնեան վանաշայր
Յովհաննէս վարդապետ, Ապուլսոյում մականու-
անեալ, Նուիրակ Սոյ:
- 56 Աբրահամ եպիսկոպոս Քիւլիսլ:
- 60 Աթանոս վարդապետ Իզմիրցի Այս միջոցին հրդեհ
կը պատահի Առաջնորդարանի մէջ և զանազան
թղթեր կը փճանան:
- 61 Յովհաննէս վարդապետ Իշմիածինէն. այցելու:
- 64 Թադէոս վարդ. Վառնացի, Կ. Պոլսէն ղրկուած:
Իր օրով կը դադրի Սոյ կաթողիկոսին յեշտա-
կութիւնը և Կոստի Իշմիածնի կաթողիկոսինը:
- 66 Դաւիթ վարդապետ Բալուցի, Երուսաղէմէն Քու-
կարկութեամբ Թաղական Խորհուրդ Կ'ընտրուի
առաջին անգամ:
- 71 Վարդան վարդապետ Մամիկոնեան:
- 72 Մովսէս վարդապետ Կէօմրիւքճեան:
- 73 Մաղաքիա վարդապետ Տերունեան:
- 74 Մեսրոպ վարդապետ:
- 76 Կարապետ վարդապետ Բագրատունի:
- 78 Յովհաննէս քահանայ Հիւնքեարայէնտեան, Կ.
Պոլսէն:
- (Տօքթ. Յովսէփ Շիշմանեան — Երեւնց,
գինւորական բժիշկի պաշտօնով կը բնակի Նիկո-
սիոյ մէջ, իր Թագուհի աղջկան հետ 1875 — 78):
- 80 Զաքարիա վարդապետ:
- 81 Մովսէս վարդ. Կէօմրիւքճեան, երկրորդ անգամ,
Կ. Պոլսէն:

1889 Խորէն վարդապետ Փորթուգալէան Երուսաղէմէն :
= 99 Պետրոս վարդապետ Սարաճեան :

ԾԱՆՕԹ.—Առաջնորդներէ ոմանց անունները և թուականները առ-
էն բերանացի տեղեկութիւններէ, առ ի չդպէ դրաւոր յիշատակութեամբ :

ՄԱՂԱԿԻՔ

34րդ էջ, 2րդ տողը պէտք է հասկնալ այսպէս :
Խնայողական արկղը կ'ընդունի ամսուադն մէկ շիւին :
Քայց մէկ անձի անունով յանձնուած դրամներուն զումա-
րը 300 ոսկիէն աւելի պէտք չէ լինի :

46րդ էջ, վարէն 10րդ տող :
(Ֆամակոսթայի) տաւնամեայ (պաշարումը) կարդա-
տաւնամեսայ :

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0506998

20112